Пета глава

Пътят към властта: 1941–1944

Идва времето за действие на българските комунисти. За тях – както и за водачите на СССР – нападението на Германия от 22 юни 1941 г. представлява пълна изненада. Поне така е представено в съветски и български комунистически източници. Краткият период на апатия, продължил повече от 6 месеца, с объркване на понятията и очакване на нареждания от Москва – които така и не пристигат – приключва. Хоризонтът се прояснява: интернационалното комунистическо Отечество е атакувано; всички сили за неговата отбрана! Чак сега започва гигантската, неудържима и мащабна война против фашизма и неговите български разклонения:

Въоръжената борба на българския народ против фашизма по време на Втората световна война започва и се развива по инициатива и под ръководството на Българската работническа партия... Разгръща се гигантска битка между световната демокрация и социализма и международната реакция и фашисткото мракобесие... Интересите на българския народ, който се бори за освобождаване, съвпадат с интересите на СССР, който воюва за разгромяване на международния фашизъм.

Веднага след известието за нападението на Германия – вечерта на 22 юни – Политбюро на ЦК на БРП съчинява позив към българския народ, в който се казва:

Български народе, нащрек! Решават се съдбините на Европа, твоите собствени съдбини... Нито едно зърно българска пшеница, нито късче хляб на германските фашисти и обирачи. Нито един българин в тяхна услуга!
... Хитлер не може да гледа спокойно как страната на освободения труд гради в мир благоденствието и мощта на съветските народи и печели със своята миролюбива политика и с грандиозното си социалистическо строителство симпатиите на трудещите се и угнетените от целия свят.

Два дни по-късно, на 24 юни, Политбюро решава да се започне подготовка за въоръжена съпротива. Създават се Централна военна комисия (ЦВК) към ЦК на БРП, както и окръжни военни комисии към окръжните комитети

на партията. Току-що партията се е преброила и е установила членовете си. Те са 10 600. Твърди се, че членовете на РМС (Работнически младежки съюз) са около 19 000. През 1943 г. те са 8500, като през този период (вероятно от 1941 до 1943 г.) са били арестувани 6700.

С тези по-малко от 30 000 души трябва да се създаде мащабна вътрешна съпротива, която да се справи с родните фашисти и да допринесе за победата на СССР.

Членовете на ЦВК според Справочника са Христо Михайлов (ръководител), Боян Българанов, Петър Михайлов, Гочо Грозев и Иван Масларов. Справочникът е издаден в 1985 г.

Орлин Василев в книгата си „Въоръжената съпротива срещу фашизма в България 1923–1944 г.", издадена през 1946 г., посочва друг състав: вместо Петър Михайлов и Боян Българанов са посочени Димо Дичев и Георги Минчев с Антон Югов като представител на Политбюро. Книгата на Василев е съставена по документи и навремето си се е смятала като меродавна. В по-късни години тя не е преиздадена и редица от събитията и лицата, споменати в нея, са подложени на ревизия.

През годините 1941–1944 съставът на ЦВК се променя поради арести и екзекуции на някои от членовете ѝ. Освен споменатите по-горе имена в състава ѝ е бил Цвятко Радойнов, който ръководи ЦВК от края на 1941 г. до ареста му през април 1942 г. Полковник от съветската армия и участник в Испанската гражданска война, през лятото на 1941 г. той е изпратен от СССР с група „подводничари", успява да се укрие, ръководи ЦВК и е арестуван, осъден на смърт и екзекутиран през юни 1942 г. Други членове на военната комисия са били Лев Главинчев, Петър Вранчев, Тодор Тошев и Емил Марков, който за известно време също е бил ръководител на комисията.

Въпреки създаването на военна комисия и решенията за изграждане на въоръжени звена, чети и отряди има сведения, че още от самото начало срещу решението за въоръжена съпротива са съществували опозиционни настроения в самата партия. Песимизмът и неохотата, с които се приемат партийните разпоредби, се дължат на много причини.

Редовите членове на партията са стъписани от неочаквано бързите и мащабни успехи на немските армии на Източния фронт. Пет месеца след началото на военните действия те се озовават пред Москва. Те са и неприятно изненадани от липсата на добре организирана и ефективна съпротива срещу немското настъпление. Цели дивизии със снаряжението си попадат в плен или са унищожени още през първите месеци на войната, Украйна е превзета, перспективите пред СССР са крайно неблагоприятни.[A]

[A] В спомените си (Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I. М.: ИИК „Московские новости", 1999) Никита Хрушчов споменава, че Сталин е ис-

Всички предишни неуспехи на БРП при послушното и безпрекословно следване на директивите, идващи от Москва, също оказват влияние. Още е пресен споменът от неподготвеното въстание през септември 1923, което освен че е крайно неуспешно, но води след себе си обезглавяването на партийните организации. Същото се случва и след атентата в катедралата „Св. Неделя" през април 1925 г. Помни се и неспособността на партийното ръководство да се използва моментът за евентуално взимане на властта през май 1934 г., когато обстоятелствата са били много по-благоприятни, отколкото през лятото на 1941 г. Всички тези провали и пропуснати възможности не допринасят за засилване на оптимизма и надеждите, когато социалистическото Отечество се бори буквално за живота си.

Подобни настроения са съществували не само сред редовите членове на партията, те са характерни и за самото ръководство или поне за някои негови членове. И колкото и да е парадоксално – се срещат и в самата военна комисия. Главното оправдание за пасивността и непристъпване към въоръжени действия е становището, че полицейските преследвания, които са засилени през пролетта на 1941 г., ще доведат до арести, до съдебни процеси и последствия, които партията не би могла да преживее.

За съществуването на вътрешнопартийна опозиция свидетелстват такива видни представители като Трайчо Костов, Антон Югов и неколцина други. Партийните историци и официалната документация след 1944 г. скриват истината за тези събития поради нуждата да се изтъква не само огромната и мащабна съпротива, която е разгърнала партията през годините преди превратa от септември 1944 г., но и монолитността и партийната дисциплина,

---

кал сепаративен мир с Хитлер и чрез Лаврenти Берия е влязъл във връзка с агент на Берия в София, известен банкер, който е имал връзка с Хитлер, но Фюрерът отказал предложението. Хрушчов и Берия са членове на Политбюро и доверени лица на Сталин. Берия е комисар на вътрешните работи, ръководи гражданското разузнаване и контраразузнаване. Ако споменитe на Хрушчов са верни – той ги съставя към края на живота си, повече от 27 години след събитията, които описва, – българските изследователи имат задачата да открият този „известен банкер" (българин, в София), който имал връзка до Хитлер (германски агент?, двоен агент?). Податка с привкус на спекулация: през септември 1944 г. Атанас Буров след успешна кариера като политик, държавник и финансист става министър без портфейл в правителството на Константин Муравиев. Осъден е от Народния съд на една година затвор, но помилван и освободен през ноември 1945 г. След години на интерниране и престой в концлагер (Ножарево), на 29 април 1951 г. е арестуван, следствието му продължава повече от 1 година и половина и на 13 ноември 1952 г. е осъден на 20 години затвор. „Доказаните" пред съда обвинения са повече от смешни, но не и присъдата: тя е фактически смъртна (той е на 77 години). Атанас Буров умира на 15 май 1954 г. в затвора в Пазарджик.

които би трябвало да характеризират всички стъпки на нейните членове и ръководители.

Но дори през 1945 г. тогавашният първи секретар на БРП (к) Трайчо Костов в доклада си (с. 5–8) пред партийното ръководство, след това публикуван като „Политическото положение и задачите на партията", разкрива, че курсът на въоръжена съпротива е срещнал отпор:

Според някои другари, ако прибегнем към въоръжена борба, Партията би се изправила срещу опасността да се изолира от масите и да бъде принудена сама да води борбата. Съветът им беше да се изчака с решителните действия, докато настъпи промяна в курса на войната... Освен това скоро стана ясно, че организирането на въоръжена съпротива в никакъв случай не е лесна задача. Нуждаехме се от въоръжение, но и от умения за тяхното използване. По това време ни липсваше умение. А и не бяхме подготвени за подобен вид дейност.

Този доклад на Трайчо Костов изчезва от партийните материали и решения, не е публикуван дори след посмъртната реабилитация на обесения през 1949 г. бивш първи секретар на БРП (к). Докладът му не е включен и в неговите „Избрани статии, доклади, речи", публикувани през 1964 г. Но Трайчо Костов не е единственият свидетел на опозицията в партията през 1941–1942 г.

Антон Югов, член на ЦК и на Политбюро на БРП (к) и БКП и министър-председател от 1956 до 1962 г., твърди, че

курсът на въоръжена съпротива, особено при временните успехи на хитлеристките пълчища на Източния фронт, породи известни съмнения между кръгове в Партията, включително партийни кадри в ръководството. Някои от тях, уплашени от трудностите на момента, станаха автори на най-различни опортюнистични теории. Явно или тайно те изразяваха несъгласие с политическата линия на Партията. Те оправдаваха позицията си на фактическа капитулация, твърдейки, че при тогавашните условия в България курсът на въоръжена съпротива не е нищо друго освен „авантюра", както и че главните усилия трябва да бъдат в областта на политическа агитация и пропаганда... Не само отделни редови членове на Партията, но също така някои водещи другари в най-решителния момент за нашите хора не се подчиниха на директивата на Централния комитет, която бе наредила на всички комунистически функционери да преминат в нелегалност, и се предадоха в ръцете на врага.

Скептицизмът и недоверието към новия курс на въоръжена съпротива не са били без основание. Полицията, както и Държавна сигурност, обикновено добре осведомени за политическата обстановка в страната и разположението на партийните кадри, нанасят първия голям удар върху партията

още в края на юни 1941 г. Полицията предоставя на правителството списък от 291 видни комунистически организатори, предлага арестите им и призовава към организирането на места за задържане.

На 3 юли са арестувани 244 комунисти от цялата страна. След разпити и следствие повечето са въдворени в лагера край Гонда вода, където вече се намират други комунисти и леви земеделци, задържани през зимата и пролетта на 1940–1941 г. Арестите продължават до септември 1941 г. Членовете на ЦК Раденко Видински и Антон Югов са задържани и също се намират в „Гонда вода", докато Цола Драгойчева е пратена в лагера за жени „Свети Никола". В „Гонда вода" е и Димо Дичев, член на ЦВК, както и други видни комунисти, между които са Емил Марков, Борис Копчев и Никола Павлов.

Поради немарливости в организирането на лагерите за въдворяване и липсата на действена охрана възможността за бягство от тях фактически се е равнявала на обикновено напускане на общежитията. Почти всички видни комунисти, споменати по-горе, напускат/бягат и подновяват нелегалната си дейност. Някои от тях – Раденко Видински и Никола Павлов, са повторно арестувани и въдворени.

През юли 1941 г. Народното събрание лишава от депутатски имунитет комунистическите народни представители и скоро след това те са арестувани. Събранието също приема увеличени наказания по ЗЗД за нелегална и подривна дейност. През ноември са издадени и изпълнени 4 смъртни присъди съгласно новите изменения в закона. Има сведения, установяващи, че до края на 1941 г. полицията е разкрила и премахнала 17 партийни гнезда и също толкова младежки нелегални ядра, в които са били внедрени 769 комунисти, 474 от които са били предадени на съд. В „новите земи" под българска администрация в Югославска и Гръцка Македония са били разбити 6 местни организации, а от въвлечените в тях 272 комунисти 115 стигат до съд.

Според партийни сведения от 1985 г. само за 2 месеца – от 1 септември до 30 октомври 1941 г. – *„през арестите са минали 7448 души"*.

Числото изглежда невероятно високо. Ако сведенията са точни, това означава, че 70% от партийната маса е била разкрита, а ако се приеме, че те включват и членовете на РМС, числото е пак значително: само за два месеца една четвърт от резервите на партията и младежката организация е била провалена. В това число не се включват арестуваните, задържаните, въдворените и осъдените преди това, които са поне още толкова.

При това положение съвсем не е странно, че „въоръжената борба" против фашизма, която е програмирана в решенията на партийното и военното ръководство, дава изключително малки и незабележими резултати. Дори според исторически изследвания преди 1989 г. за организирана съпротива и бойни действия през 1941, а и през 1942 г. едва ли може да се говори.

Участници в т.нар. бойни групи са били по двама-трима души, които рядко са били нелегални, живеели са в домовете си и са извършвали главно нощни набези, а успехите им са незначителни.

Случаите на палежи, саботажни действия, унищожение на земеделски запаси, набези върху магазини и складове, които са произвеждали и търгували със стоки от първа необходимост, са увреждали главно интересите на дребните селски или градски производители, занаятчии и търговци. Подобни действия в никакъв случай не са спомагали на комунистическата кауза, понеже засегнатите лица са били цивилни граждани, чийто поминък е зависел основно от тяхната продукция.

Борбата – ако е имало такава – не е била против „фашизма", а против собствения си народ и действията на комунистите не са допринасяли особено за пропагандирането на каузата им. Обратното – гражданите от самото начало на насилствените комунистически действия, започнали след юни 1941 г., са имали всички основания да бъдат неприязнено настроени спрямо онези, които разрушават имуществото им. И това будело недоволство у обществото и го настройвало против насилието.

Едно от малките изключения през 1941 г. е свързано с името на Леон Таджер, който през октомври (или септември) 1941 г. запалва бензинов склад на акционерното дружество „Петрол" в Русе. Той е заловен, съден и екзекутиран. Таджер е необикновена фигура: той е евреин ционист, който е емигрирал в Палестина, където е бил активен член на палестинската комунистическа партия. Заловен от британската администрация, която по онова време е управлявала Палестина, Таджер е бил депортиран обратно в България – в страната, където е роден. Но не е известно със сигурност дали е действал по нареждане на Българската работническа партия, или е извършил палежа на своя глава.

Съобщава се за „значителни диверсионни акции срещу обекти, обслужващи хитлеристката армия".

Няколкото споменати случая в Справочника показват, че те са главно палежи срещу български търговци, занаятчии и продавачи на дребно: на 19 септември 1942 г. е подпален склад за кожуси на ул. „Лавеле" № 13 в София от „бойна група начело със Славчо Радомирски"; през октомври същата година има палеж на обущарски магазин на ул. „Пиротска" в София със загуби 2 милиона лева, дружество ИМГ и фабрика „Бъчва" в Пловдив, подпалване на дъскорезница в Асеновград, пожари на банка „Български кредит" и на германско пропагандно бюро и др. Според полицейски данни, цитирани в Справочника, през периода от юли до октомври 1942 г. е имало 103 саботажни действия в селското стопанство срещу 23 за същия период на 1941 г.

През август 1941 г. е извършен опит за нападение срещу лагера в Гонда вода с цел освобождаване на задържани и въдворени лица. След претърпе-

ния неуспех две седмици по-късно е било извършено второ нападение, но със същия резултат. Нападателите са били спрени, преди да наближат лагера, разбити и неколцина от тях са били заловени, след това изправени пред съд и осъдени на смърт. По описания на очевидци, издадени преди 1989 г., охраната на лагера е била слаба и не е било необходимо да се извършва въоръжено нападение, тъй като възможностите за бягство (напускане на лагера) са били налице.

Разгръщането на широка и мащабна въоръжена съпротива не е постигнато. За подобряване на положението и за повдигане на духа на партийните членове, които така и не се включват в борбата против фашизма, Задграничното бюро на БРП организира изпращането на бойци от СССР. Още на 25 юни 1941 г., на третия ден след началото на войната между Германия и СССР, към Народния комисариат на вътрешните работи (НКВД) на СССР е била създадена съветско-българска резидентура под кодовото наименование „Братушки". Целта е „получаване на разузнавателна информация, осъществяване на саботаж и терористични актове във военни обекти, осигуряване на неутралитет на България във войната със СССР и подготовка на въоръжено въстание". Определени за заминаване са 55 българи емигранти, живеещи в СССР, някои от които са извадени специално за целта от затвори и лагери, където са се намирали.

От писмото на Георги Димитров до народния комисар на КГБ В. Н. Меркулов от 22 ноември 1943 г. става известен твърде важен факт – че до нападението на фашистка Германия над Съветския съюз по списъци са освободени над 150 български политемигранти, които отново активно се включват в борбата против фашизма, включително 50 души от тях през 1941 г. са изпратени в България. Същото писмо се придружава от списък с 40 души политемигранти и с молба да бъдат освободени, за да се изпратят за нелегална работа в България.

Контактите между съветското ръководство, въоръжените сили на СССР и разузнавателните им служби с изпращаните от СССР в България емигранти се поддържат пряко, а и чрез ЗБ на БРП и лично с Георги Димитров. Използват се предаванията на радио „Христо Ботев" и радио „Народен глас" от Москва. Освен това съществуват радиовръзки между ЗБ с Политбюро на БРП и с щаба на НОВА. Задачите им са разузнаване, диверсионни и саботажни действия. На второ място са връзките с групи на българската съпротива.

За по-малко от два месеца – от 11 август до 6 октомври 1941 г., в страната пристигат 7 групи – две от тях с подводници през Черно море и другите пет спуснати по въздуха – парашутисти. Ръководител на първата група подводничари е Цвятко Радойнов, полковник от съветската армия, а на втора-

та – Мирко Станков, също офицер от съветската армия. Те са общо в състав от 23 души.

През септември и октомври 1941 г. се приземяват пет парашутни групи, водени от Груди Грудев, Атанас Дамянов, Стоян Палаузов, Йордан Табаков и Йордан Кискинов. Почти всички парашутисти са офицери от съветската армия и НКВД. Общият брой на всички изпратени от СССР в България е 61 разузнавачи и военни специалисти начело със съветския полковник Цвятко Радойнов. От тях 55 са българи, 5 руснаци и 1 чех. Някои от емигрантите имат боен опит от гражданската война в Испания, други са офицери в съветски военни части. Руснаците и чехът – също емигрант – са технически лица с бойна и специална подготовка.

В комунистическата историография е залегнало твърдението, че изпратените от СССР подводничари и парашутисти са имали за задача да спомогнат и укрепят българската съпротива против монархофашистката власт. Тази теза е пресилена и тенденциозна. Първоначалната цел и тяхна главна задача е провеждането на разузнавателна дейност в полза на НКГБ; втората – и не по-малко важна задача – е организиране на саботажи и диверсии. Подкрепата на действията на БРП и съпротивата са – в най-добрия случай – спомагателна дейност, която води до по-ефективни начини за постигане на главните цели на съветското разузнаване.

Още с пристигането си повечето групи са разгромени, малцина успяват да се придвижат към вътрешността на България, други, включително съветските придружители, се предават на полицията и разкриват подробности по прехвърлянето. Правителството не афишира случаите на нарушение на българския неутралитет, за да не раздразни съветската легация в София и да не дава поводи за ответни действия. Нови групи парашутисти, изпращани от СССР на помощ на българските партизани, продължават да пристигат през 1942, 1943 и 1944 г., но те са изпращани през Югославия. Това са групите на Щерю Атанасов, Иван Винаров, Стефан Димитров Тодоров (Станке Димитров – Марек) и други. Самият Марек остава в СССР и загива в самолетна катастрофа при опит за прехвърляне в България в края на август 1944 г.

Обществото като цяло или поне голяма част от него съвсем не е приятелски настроено спрямо СССР. Пресата, организациите на гражданското общество, повечето известни лица от елита, обществеици и голямата част от интелигенцията са на страната на Германия, вече смъртния враг на СССР. Тези, които са по-умерено настроени, гледат към западните съюзници. И те, както управляващите, се страхуват от болшевишкия Съветски съюз и не желаят намесата му в българските работи. Немското нахлуване в Русия и бързите военни успехи окуражават привържениците на Германия и повдигат самочувствието на националистическите организации.

Новините, които пристигат от Източния фронт, оформят крайно нерадостна картина на съветското всекидневие. Паническото отстъпление на съветската армия е дало възможност за разкриването на документи и преписки, показващи механиката на работа на съветската власт и на репресивните ѝ органи. Заловени са пълните архиви на болшевишката партия в Смоленск, в които се описва всекидневната работа с населението.

На 27 септември 1942 г. се открива антиболшевишка изложба в София. Тя представя много ярко – чрез снимки, графики и документи – същността на режима в Русия и прави силно впечатление на гражданите. Прехвърлянето ѝ в други градове в провинцията обаче е спряно от правителството, което не желае официална пропаганда против страна, с която се поддържат дипломатически отношения.

През пролетта на 1943 г. във Виница, град в Украйна, на река Южен Буг, са разкрити масови гробове на украинци, избити от НКВД. Германците създават международна анкета за разследването на убийствата. В тази анкета участват и български представители. На 5 август Борис Димитров, висш служител в полицията, който е бил там заедно с другите анкетьори, е докладвал на царя и правителството за резултатите. Съобщенията за избитите през 1938 г. около 10 000 украинци (повечето от тях са евреи) проникват в медиите и засилват противоболшевишкото настроение в страната. Съветският съюз отрича заключенията на проведената анкета и обявява случилото се за немска военна пропаганда.

Виница не е единственият случай, използван от немската пропаганда. През същата пролет на 1943 г. се откриват нови масови гробове, този път на екзекутирани полски офицери в Катин. За тях германците съобщават на 13 април 1943 г. и поканват медицински организации и органи на Червения кръст от целия свят, за да участват в разследването. Пълното разследване се извършва с участието на медици, юристи и други заинтересовани лица от цяла Европа. В българската делегация е доцент д-р Марко Марков, експерт в отдела за съдебна медицина. Заключението на медицинските специалисти е единодушно: убийствата са се случили през 1940 г.

Както и при случая във Виница, СССР отрича истината и настоява, че поляците са убити от германците. Тази версия става официално становище и на САЩ и Великобритания, съюзниците на съветска Русия. Случаят е особено деликатен, понеже полското емигрантско правителство в Лондон е убедено в акуратността на резултатите от разследването, още повече че са съществували предишни сведения за масово отвличане на полски офицери и мистериозното им изчезване в СССР.

Открито възмущение от потулване на истината е имало в най-висшите кръгове на полската емиграция и особено всред командването на полския военен корпус, който се сражава на страната на Съюзниците в Африка и след

това в Италия. Скоро след това се случва самолетен инцидент, в който загива генерал Сикорски, министър-председател на правителството в изгнание в Лондон и командващ полските въоръжени сили.

Комунистическата пропаганда поддържа легендата за случилото се в Катин дори и след забраната на болшевишката партия през 1991 г. Легендата продължава да е жива и сред многобройните форуми в интернет. През 2006 г. руският външен министър Сергей Лавров официално призна, че НКВД са убили 22 000 поляци в Катинската гора. В Русия са извършени прокурорски разследвания с противоречиви резултати.

Още през 1941 г. – главно във връзка с пристигането по въздуха и по море на въоръжени лица от СССР, повечето от тях български емигранти, но и съветски военни – българските власти засилват наблюденията си върху комунистическата съпротивителна мрежа в страната. Внедряват се агенти между нелегалните групи, цели се неутрализирането на опити за бъдещи акции. Разследванията на Държавна сигурност продължават повече от година и не след дълго почти цялата схема на съпротивата е разкрита.

През пролетта на 1942 г., след като наблюденията и следствието се сдобиват с неопровержими доказателства, се пристъпва към масови арести на видни комунистически функционери. Според спомените на Цола Драгойчева („Повеля на дълга", с. 573–578), която е била член на Политбюро на БРП по онова време, благодарение главно на уменията на Никола Гешев, началника на отдел „А" – политическата полиция, – Държавна сигурност е внедрила трима свои агенти в апарата на партията. Техните сведения довеждат до следенето и до ареста на Георги Минчев, член на ЦВК.

Георги Минчев е споменат като член на ЦВК от Орлин Василев в книгата му, цитирана по-горе. В по-късни партийни издания като Справочника, издаден от „Партиздат" през 1985 г., името му като член на ЦВК не е посочено. Вероятната причина е, че – както твърди и Цола Драгойчева – при арестуването на Минчев и разпитите му в полицията той разкрива целия висш апарат на БРП с явки, тайници и връзки в провинцията.

На 4 март 1942 г. са арестувани 46 видни функционери на БРП и ЦВК. Цвятко Радойнов е заловен на 24 април, а Антон Иванов – на следващия ден. Според Петър Семерджиев двамата правят пълни признания, които няколко дни по-късно водят до ареста на Трайчо Костов. Провалът има страхотни размери, съобщава се за арестувани повече от 1100 членове на БРП и на РМС, голямата част от които – над 1000 – са изправени пред съдилищата в страната.

В София се гледат два важни съдебни процеса. Първият – дело № 503/1942, се открива на 9 юни 1942 г. при закрити врати от Софийския военнополеви съд и е срещу 27 български комунисти политемигранти. На 26 юни съдът произнася 18 смъртни присъди. Те са на: полковник Цвятко Радойнов, Трифон Георгиев, Васил Цаков, Иван Изатовски, Андон Бекяров,

Димитър Димитров, Васил Вълчанов, Стефан Маринов, Борис Томчев, Делчо Наплатанов, Август Попов, Георги Кратунчев, Иван Йорданов, Мирко Станков, Симеон Филипов Славов (Капитан Рак), Иван Щерев, Мильо Минчев и Димо Астаджов. Смъртната присъда на Лъчезар Аврамов, сина на Аврам Стоянов, поради непълнолетие е заменена с доживотен затвор. По-късно Аврамов е сред ръководителите на БКП и министър. Останалите подсъдими са осъдени на различни срокове затвор. Смъртните присъди са приведени в изпълнение още същата вечер. Всички са разстреляни в стрелбището на Школата за запасни офицери в София.

Вторият процес (дело № 585/1942) е срещу общо 60 членове и сътрудници на нелегалния Централен комитет на БРП. Те са арестувани през пролетта на 1942 г. вследствие на разкрития от внедрени полицейски агенти между висшия ешелон на БРП, както и благодарение на засиленото наблюдение и непрекъснато следене от страна на правоохранителните органи. Подсъдимите са обвинени по Закона за защита на държавата за участието им в дейността на бойните групи, както и за други деяния, водещи до насилствена промяна на установения държавен и обществен строй. Съдебният процес се води от Софийския военнополеви съд в сградата на Телеграфо-пощенското училище в София от 6 до 23 юли 1942 г.

Сред обвиняемите са членовете на Политбюро и на ЦК на БРП Антон Иванов, Трайчо Костов и Цола Драгойчева, организационните работници Никола Павлов, Георги Минчев и Петър Богданов, ръководителят на Централната военна комисия Цвятко Радойнов с неговите помощници Атанас Романов, Никола Вапцаров и Антон Попов, който е заместил Вапцаров след ареста му. Цвятко Радойнов е също подсъдим по Процеса на парашутистите и подводничарите, по който е осъден на смърт и разстрелян на 26 юни 1942 г.

На 23 юли 1942 г. съдът издава 12 смъртни присъди, от които 6 са задочни: Цола Драгойчева, Борис Копчев, Христо Михайлов, Антон Югов, Дико Диков и Аврам Стоянов са успели да се укрият. 6 от подсъдимите са осъдени на доживотен затвор, 17 души получават присъди от 10 до 20 години затвор, а 20 са оправдани. Същия ден вечерта смъртните присъди на Антон Иванов, Петър Богданов, Георги Минчев, Атанас Романов, Никола Вапцаров и Антон Попов са изпълнени. Те са разстреляни в стрелбището на Школата за запасни офицери. Признанията и разкритията, които са извършени от Георги Минчев, Антон Иванов и Цвятко Радойнов, не им помагат; и тримата са осъдени на смърт и екзекутирани.

При разследваните са намерени парични средства в големи размери – над 1 милион лева. Хванатите пари от полицията са 2500 долара, 148 000 драхми и 200 000 динара. През февруари 1942 г. официалният курс на БНБ на долара е 81,40 лв., но на черно и в бюрата доларът върви по 235–240 лв.,

динарите са 192 лв. за 100, а за драхмата има само курс „продава": 74 лв. за 100 драхми. Една английска лира се котира за 238 лв. Съобразно тези разменни курсове общата сума възлиза на 1 081 020 лв.

Заплатите по това време са: тютюноработник получава 1300 лева, пълномощен министър или генерал – 10 000, заплатата на Никола Гешев, началник на отделение „А", е 5360 лв.

1942 г. е една от най-неприятните години за БРП, но и годината, в която полицията на Царство България и Държавна сигурност постигат големи успехи. По някои сведения през тази година в системата на Българската работническа партия има 223 провала. Съобщава се за 4238 арестувани активисти, над 3000 от тях са осъдени и 96 са екзекутираните.

Според други сведения през 1942 г. полицията и Държавна сигурност са разбили 21 местни партийни организации и 46 младежки и студентски групи, арестувани са били 1771 души, от които 1086 са били предадени на съд след надлежно следствие. Останалите 27 нелегални групи с 381 участници е било всичко, което е било запазено от комунистическия апарат според българската полиция. Концентрационните лагери са били пълни със задържани комунисти, които по обясними причини не са бързали да избягат, понеже нелегалният живот извън затворите и лагерите е бил по-опасен за тях, отколкото престоя им в лагерите.

Единствените участници в Политбюро все още на свобода са били Цола Драгойчева и Антон Югов. Нелегално издаваният орган на БРП – „Работническо дело" – е бил спрян след избухването на германо-съветската война през юни 1941 г., но подновява публикация след 1 септември 1942 г. В няколко последователни броя двамата членове на Политбюро призовават към засилване на нелегалната и съпротивителната дейност и укоряват малодушните комунисти, които се прегъват пред трудностите и очакват да бъдат освободени от фашисткото иго в резултат на ново, по-благоприятно развитие на военните действия на Източния фронт.

След внушителните, бързи и мащабни успехи през първите шест месеца от началото на германо-съветската война през декември 1941 г. армиите на Германия са спрени край Москва. Дотогава немците са овладели Украйна заедно с Киев и Одеса, Беларус с Минск, Витебск и Смоленск, Ленинград е обсаден заедно с финландски части в началото на септември 1941 г.

През пролетта на 1942 г. немският натиск се съсредоточава на юг, където се предприемат настъпателни удари към петролните залежи край Каспийско море и към стратегически важния център Сталинград на река Волга. Направлението към Кавказ и евентуална загуба на Сталинград ще доведат до прекъсване на преките съобщения на Москва с Кавказ и ще прекъснат достъпа до каспийския нефт за съветските части. От началото на май до средата на ноември 1942 г. офанзивата върви добре. През пролетта и лятото

на 1942 г. Вермахтът постига големи успехи срещу Червената армия (битката при Керч и при обсадата на Севастопол), съветските части са притиснати на левия бряг на Дон.

С върховни усилия и съсредоточавайки повечето налични сили на съветската армия, германците са отблъснати, след това спрени и въпреки че боевете се водят вече по улиците на Сталинград, немската армия, командвана от генерал (произведен фелдмаршал по време на блокадата) фон Паулус, е обградена и на 2 февруари 1943 г. капитулира. В ретроспекция – и въпреки следващи успехи на немските армии – поражението при Сталинград се оказва повратен момент в битките на Източния фронт. Загубите в човешка сила на двете воюващи страни са огромни: повече от 1 100 000 са съветските загуби и около 800 000 убити, ранени и пленени губят немците заедно със съюзническите части на Италия, Румъния и Унгария.

Съветските успехи продължават и след Сталинград. През пролетта и лятото на 1943 г. Червената армия отбива опитите за ново настъпление от страна на Вермахта и след кървавата и продължителна битка при Курск преминава в настъпление. Битката при Курск се води от 5 юли до 23 август 1943 г. в района на Курската дъга. Германските войски, включени в настъплението, наброяват 900 000 души, около 10 000 оръдия и минохвъргачки, около 2700 танка и щурмови оръдия и 2000 самолета. Към фланговете на ударните групировки действат 20 други дивизии. В началото на юли на Курската дъга съветската армия разполага с 1 273 000 души, около 20 000 оръдия и минохвъргачки, около 3600 танка и самоходни оръдия и над 2800 самолета. Поражението на немската армия е пълно; след превземането на Харков Червената армия си отваря пътя за Украйна. Съветската победа при Сталинград може би е надценена, въпреки че не може да се пренебрегне, понеже рекламното ѝ значение е огромно. Победата при Курск обаче с право може да се смята за началото на края на немските успехи.

Общите загуби на германците са повече от 500 000 души. От тях убитите са около 70 000 души. Загубите в техника наброяват 2900 танка, 195 самоходни оръдия, 844 артилерийски оръдия и 1392 самолета. Червената армия губи 295 400 убити войници, а ранените са около 609 000. След Курск стратегическата инициатива окончателно преминава в ръцете на съветското командване.

По същото време Съюзниците спират немско-италианското настъпление в Северна Африка. След като в края на май 1942 г. контраофанзивата на генерал Ромел е спряна при Ел Аламейн в Египет, следват нови поражения на силите на Оста. През ноември англо-американски морски сили нападат френско Мароко и Алжир, превзети са Казабланка, Оран и град Алжир. На 24 януари 1943 г. британски войски окупират Триполи. Немско-италианските сили се оттеглят към Тунис. На 12 май англо-американските сили завземат град Тунис.

Немското и италианското поражение край Сталинград и в Северна Африка дава възможност на Съюзниците да открият нов театър на бойни действия на юг. През юли 1943 г. английски, канадски, американски части и полски корпус дебаркират в Сицилия. След вътрешен преврат в Рим Мусолини е отстранен от власт и задържан, новото правителство на маршал Бадолио започва преговори със Съюзниците и на 3 септември е подписано примирие, английски части напредват от Сицилия към вътрешността на страната. На 13 октомври 1943 г. Италия обявява война на Германия.

Пораженията на германци и италианци на Източния фронт, в Африка и в Италия изменят коренно не само военната обстановка. Новото развитие на бойните действия има политическо отражение и това се чувства особено силно сред сателитите на Германия, главно Румъния, Унгария, но и България.

Унинието и апатията, преобладаващи сред партийните членове на БРП, засиленото преследване и арести, както и двата големи процеса през 1942 г., плюс поредицата от провали в местните организации са намалили активните членове с повече от 2000 души. През юни 1941 г. партийните членове са 10 600, докато в началото на 1943 г. са 8500. Съобщава се за около 6700 партийци, интернирани и намиращи се в лагери.

По други сведения броят им е по-нисък. Цитирана е телеграма на Трайчо Костов до Изпълкома на Коминтерна в Москва от 19 януари 1941 г., с която отговаря на запитването колко са комунистите в България. По партийни окръзи те са: София – 2160, Пловдив – 1810, Пазарджик – 850, Варна – 540, Русе – 480, Сливен – 420, Стара Загора – 360, Ямбол – 340, Бургас – 330, Хасково – 310, Горна Джумая – 290, Плевен – 240, Шумен – 210, Габрово – 210, Видин – 860, Враца – 150, Добруджа – 120. Няма сведения за Горна Оряховица, Бяла Слатина и Лом.

Това прави 9680 души в цялата страна, от които 3970 са в София и Пловдив, или 41% от общия брой на комунистите в България. За сравнение по това време съставът на полицията, включително горските стражари и пъдарите в цялата страна е 6200 души.

Засилените мерки на органите на властта, главно Държавна сигурност и полицията, също допринасят за утихването на възнамеряваната или провежданата съпротивителна дейност. През 1941 г. полицията извършва 76 провала с 1041 арестувани комунисти, от които 589 са дадени на съд. Изпълнените смъртни присъди са 7. През следващата, 1942 г. провалите са три пъти повече – 223, арестуваните са 4238, изправените пред съд са 3298, а изпълнените смъртни присъди вече са 96. Провеждат се и масови блокади в някои големи градове (София, Пловдив, Сливен) и в други селища и райони.

Ръководството на партията и Военната комисия са зле ударени. От избраните членове на ЦК на VII пленум на БРП през февруари 1941 г. само неколцина са на свобода. Към Цола Драгойчева и Антон Югов се присъединява

Димитър Ганев, който е работил основно в Добруджа с Румънската комунистическа партия. Той е бил в румънски затвори и е освободен през 1940 г. Другите две нови попълнения са Владо Тричков и Георги Чанков. Тричков, ветеран от Испанската гражданска война, е успял да избяга от концентрационния лагер в Еникьой, а Чанков, който е бил член на ЦК през 1936 г. и се намира в затвора от 1939 г., също успява да избяга и се включва в съпротивата.

Важно и ценно попълнение е Добри Терпешев. Той е стар и заслужил партиен деец. Арестуван след атентата в църквата „Св. Неделя" през 1925 г., той лежи в затвора до 1937 г. През 1938 г. става член на ЦК на БКП. Отново арестуван и съден през 1941 г., успява да избяга през 1943 г. Той играе важна роля в реорганизацията на съпротивителното движение и през 1943 г. става ръководител на главния щаб на НОВА – Народоосвободителна въстаническа армия. Централната военна комисия, създадена през 1941 г., вече е наречена Главен щаб (ГЩ).

Първият ръководител на ЦВК – Христо Михайлов, е отстъпил мястото си на Цвятко Радойнов, изпратен в България от Москва през лятото на 1941 г. След арестуването и екзекутирането на Радойнов през юни 1942 г. ръководството на ЦВК е поверено на Антон Югов с членове Емил Марков, Спас Георгиев, Йосиф Йосифов, Петър Вранчев, Свилен Русев и Лев Главинчев. Повечето от тях отпадат много скоро: Спас Георгиев и Йосиф Йосифов са арестувани от полицията, други са интернирани или по лагери.

При реорганизирането на ръководството командващ Главния щаб отново е Христо Михайлов. Негов политкомисар е Емил Марков, а членовете на щаба са Антон Югов, Петър Вранчев, Лев Главинчев и Тодор Тошев. След гибелта на Емил Марков политкомисар става Добри Терпешев. Неизвестно защо, Христо Михайлов е сменен като командващ-щаба и на мястото му застава Добри Терпешев. Според Справочника: *„... В престрелка с полицията загива командващият НОВА Христо Михайлов. Неговите функции поема политкомисарят на ГЩ Добри Терпешев."* Но Христо Михайлов загива през февруари 1944 г., а Добри Терпешев заема мястото му още през септември 1943 г.? По същото време – септември 1943 г. – в ГЩ влизат Боян Българанов, Владо Тричков и Петър Илиев. Месец по-рано в ГЩ са включени отново Петър Вранчев и Тодор Тошев.

През март и април 1943 г. във връзка с реорганизацията на съпротивителното движение в страната, създаването на НОВА и на нейния Главен щаб ЦК на БРП решава да се създадат 12 въстанически оперативни зони (ВОЗ), които обхващат цялата страна. Те се изграждат постепенно, с разгръщането на силите на въоръжената съпротива, които по време на решенията на ЦК на БРП са минимални.

Въпреки че след Сталинград (пролетта на 1943 г.) броят на партизаните се увеличава – в сравнение с 1941 и 1942 г., – общият брой на участниците

в съпротивата остава минимален. Както личи от показанията на подсъдими комунисти пред съдебните органи, ЦК на БРП, НОВА и Главният щаб чак до пролетта на 1943 г. не са били в състояние да формират в България що-годе отряд или дори партизанска чета.

Според официални комунистически източници първата ВОЗ е формирана през април 1943 г. с център София, а последната – Седма, ВОЗ с център Хасково – се образува чак след една година, през април 1944 г. Останалите ВОЗ по ред на образуването им са:

Втора въстаническа оперативна зона с център Пловдив – май 1943 г.

Шеста ВОЗ с център Ямбол (Ямболски, Сливенски и Бургаски партиен окръг) – май 1943 г.

Осма ВОЗ с център Горна Оряховица и Габрово (Горнооряховски и Габровски партиен окръг) – юли 1943 г.

Единадесета ВОЗ с център Плевен (Плевенски и Червенобрежки партиен окръг) – юли 1943 г.

Четвърта ВОЗ с център Горна Джумая (Благоевград) – лятото на 1943 г.

Десета ВОЗ с център Варна – лятото на 1943 г.

Девета ВОЗ с център Шумен – август 1943 г.

Трета ВОЗ с център Пазарджик – есента на 1943 г.

Дванадесета ВОЗ с център Враца и Фердинанд (Врачански и Видински партиен окръг) – февруари 1944 г.

Пета ВОЗ с център Стара Загора – март 1944 г.

Седма ВОЗ с център Хасково – април 1944 г.

Според разпоредбите на ГЩ във всяка зона се създава местен щаб на НОВА, състоящ се от командир, политкомисар, началник-щаб и членове. Всяка отделна ВОЗ се разделя на няколко оперативни района, в които влизат партизанските бойни единици и бойните групи в населените места. В политическо отношение НОВА е под ръководството на ЦК и на окръжните комитети на БРП.

Вместо да се пристъпи незабавно към изпълнение на решенията на ЦК на БРП за формиране на въстанически зони и организиране на мощна, масова и организирана съпротива против властта, зимата и пролетта на 1943 г. се отличават с индивидуални случаи на политически убийства на видни и не толкова видни общественици и политически фигури, причините за които остават неизяснени.

Възможно е, че тези действия са били наредени – и изпълнени – за повдигане духа на партийните членове и за да ознаменуват началото на сериозни действия против властта. Може би са били заповядани от Задграничното бюро в изпълнение нарежданията на Коминтерна, възможно е да са били

израз на безсилието на партията да проведе що-годе организирани действия. Със сигурност обаче тези убийства са били по нареждане на висшето ръководство на БРП и несъмнено със съгласието, ако не и по нареждането на Задграничното бюро в Москва.

В спомените си Цола Драгойчева обяснява, че през лятото на 1942 г., след разгрома на ЦК на БРП и ЦВК, комунистическото ръководство е решило да отмъсти на властта с политически убийства. По предложение на ЦВК Политбюро съставя списък на бъдещи жертви, който включва генералите Христо Луков и Кочо Стоянов, професор Александър Цанков, главния редактор на вестник „Зора" Данаил Крапчев, депутатите Сотир Янев и Запрян Клявков, полковник Атанас Пантев, полицаите Никола Гешев и Пане Бичев и други противници на комунистите, включително тайни полицейски агенти, свързани с разкриването на терористични конспирации и изменили на партията конспиратори.

В спомените си останалите живи терористи от пролетта на 1943 г. предлагат чудновати обяснения за включването на някои от предвидените жертви в списъците за ликвидиране. Така например Цола Драгойчева, член на Политбюро по време на терористичните акции, както и след 9 септември 1944 г., нарича генерал Луков

> *водач на Българските национални легиони – най-реакционната профашистка организация в страната. Горещ привърженик на хитлеристка Германия, пламенен агитатор на националсоциалистическите идеи и заклет враг на болшевишка Русия. Близък приятел на Херман Гьоринг – втория след Хитлер човек в Германия.*

За Драгойчева полковник Пантев е

> *идейно убеден фашист и заклет привърженик на хитлеристка Германия. За верноподаническите му чувства към Райха и за „особени заслуги" в борбата срещу българското революционно движение през декември 1941 г. Хитлер бе го наградил с високия германски орден „Германски орел" със звезда.*

Явно г-жа Драгойчева се е подразнила от връзките на Луков и Пантев с Германия, но не преди 22 юни 1941 г., когато *„Болшевишка Русия"*, БРП и лично г-жа Драгойчева не са имали нищо против Германия на Хитлер и Гьоринг, съюзници на СССР и Сталин.

Методи Шатаров дава друго обяснение:

> *Този мръсник* [говори за генерал Луков] *вероятно подготвя касапница за българския народ. Трябва да бъде ликвидиран, преди да е станал министър-председател.*

И за полковник Пантев:

Освен това и бившият директор на полицията Пантев трябва да влезе в списъка ви. На този мръсник не му е била достатъчна народната кръв, когато е заемал поста директор на полицията, та сега отново се готви да се намести някъде из министерствата.

„Мръсникът" Атанас Пантев е бил директор на полицията от август 1939 г. до ноември 1940 г., по времето, когато отношенията между властта и българските комунисти са били поне толкова толерантни, колкото отношенията между Германия и СССР по същото време. Полицията на полковник Пантев се е въздържала от преследване на комунистите, понеже и те са били въздържани в действията си.

Митка Гръбчева е по-пространна в обясненията си, ако не и по-малко убедителна:

За да се хареса още повече на немците, Луков нашироко разпространяваше своята програма. Той публично предлагаше репресивни мерки, за да се умиротвори страната, и като начало искаше да бъдат избити като заложници при пръв удобен случай хиляди политзатворници и концлагеристи... Партията, като прецени, че Луков наистина може да бъде използван от немците като тяхно оръжие за натиск върху правителството или сам да състави нов кабинет, който щеше да докара нови злини на българския народ, реши кандидатът за „български фюрер" да бъде премахнат.

Полковник Пантев е не по-малко мразен:

Дните стремително се нижат един след друг, а задачата за ликвидирането на моралния убиец на десетки и стотици борци, на председателя на съда, който подписа смъртните присъди на Цвятко Радойнов и неговите прекрасни другари, на генерал Заимов, Антон Иванов, Никола Вапцаров, Атанас Романов, на десетки още изпитани комунисти революционери, смъртната присъда над палача Пантев още не е изпълнена!... А само преди няколко дни той пак е бил при цар Борис и пак е искал като отмъщение за убийствата на генерал Луков и Сотир Янев да бъдат застреляни сто от най-видните комунисти, задържани в лагерите и затворите.

Полковник Атанас Пантев като съдия във Военнокасационният съд е участвал в произнасяне на присъдите по съдебното дело срещу Цвятко Радойнов и неговите съконспиратори-терористи, изпратени от СССР през 1941 г., но Народният съд от 1945 г. го е признал за невинен по повдигнатите срещу него обвинения (вж. по-долу).

Организаторът на бойните групи през зимата и пролетта на 1943 г. е Методи Шаторов („Стария българин", „Шарло", „Панайот"), колоритна и интересна фигура с богата биография. Той е член на ЦК на БКП през 1937–1939 г., а през 1940 г. става член и на Югославската комунистическа партия

(ЮКП) заедно с Йосип Броз Тито и Милован Джилас. Изгонен от ЮКП по обвинение, че не провежда югославската политика спрямо Македония и защитава българската самоличност на македонците. В София е назначен за секретар на ОК на БРП. Командва партизанския отряд „Панайот Волов" и Трета пазарджишка ВОЗ на НОВА. Води няколко сражения, ранен е няколко дни пред 9 септември 1944 г. и умира при неизяснени обстоятелства.

Именно Шаторов нарежда на Славчо Петров Бочев (Радомирски, Васо) да организира и подготви през зимата на 1942 г. терористични групи за екзекуции. Той вече има смъртна присъда по ЗЗД. Формира се група от двайсетина бойци, всички от тях млади, въоръжени с бомби и пистолети, които действат по двойки с охрана. Известни са имената на Виолета Якова, Иван Буруджиев (среща се също и като БурАджиев), Иван Тодоров, Митка Гръбчева, Никола Драганов (Гуджо), Кирил Хлебаров (Калмика), Станю Василев, Величко Николов (среща се и като Величко Станев), Леон Калаора, Мико Папо, Донка Ганчева, Здравка Кямилева, Йордан Петров, Съби Дичев, Методи Величков, Никола Ботушев, Христо Ников и Георги Григоров.

Първото убийство е извършено на 18 ноември 1942 г., когато е ликвидиран полицейски агент, набеден за залавянето на обвиняеми по процеса срещу ЦК на БРП предишното лято.

На 8 февруари 1943 г. дърводелецът Никола Христов Кутуза е застрелян в работилницата си от Станю Василев, на когото партнира Виолета Якова с охраняваща двойка Славчо Радомирски и Величко Станев (или Николов). Кутуза е сътрудник на ЦК на БКП, но се смята, че той е отговорен за провала на ЦВК през 1942 г.

На 13 февруари 1943 г. е убит пред дома му генерал Христо Луков, герой от Европейската война, бивш министър на войната и в момента на убийството му главен водач на СБНЛ. Виолета Якова и Иван Буруджиев следят генерала няколко дни и избират удобен момент за атака. Той е застрелян при влизане в дома си на ул. „Артилерийска" №1 (днес улица „Тракия") към 20.30 ч. вечерта. Буруджиев го настига на входната врата на апартамента и стреля, но само го ранява в рамото. Якова притичва и с два изстрела в сърцето убива Христо Луков пред очите на дъщеря му.

Убийците избягват и не са заловени въпреки взетите крути мерки. Само няколко дни след това бойната група на Съби Дичев ликвидира полицейския агент Александър Златков – Домата и се пуска в обръщение версията, че той е убиецът на Луков и отстраняването му е за „почистване на терена". Това действие предизвиква мълвата, че убийството на генерал Луков е заповядано от други места, а не от комунистите: двореца, полицията, Турция, Великобритания...

София е блокирана, а за залавянето на терористите е обявена награда от 300 000 лева. При следствието се установява, че убийствата на Кутуза и на

генерал Луков са извършени с един и същ пистолет. Това дава възможност на полицията да разкрие конспирацията и да засили охраната на други възможни жертви, както и да влезе в дирята на терористите.

На 15 април адвокатът и депутат Сотир Янев, председател на парламентарната комисия по външната политика и бивш социалдемократ, е застрелян пред кантората му на ул. „Калоян". Убиецът е Никола Драганов (Гуджо) с помощник Йордан Петров.

Следващата нарочена жертва е Данаил Крапчев, главният редактор на вестник „Зора", известен писател и общественик, свързан с македонското движение и организации. На 23 март той е проследен от Иван Буруджиев и Здравка Кямилева, но те не успяват да действат, понеже са предизвикали подозрение в групата, с която се е движил Крапчев, и двамата са арестувани. Буруджиев е разпитан, води се следствие, прави се обиск в квартирата му, където полицаите намират огромна сума пари (споменават се 380 000 лева), но необяснимо за някои, той е въдворен в концлагер, откъдето е освободен след 6 месеца.

Повторният опит за ликвидиране на Данаил Крапчев е при излизането му от редакцията на ъгъла на улиците „11 август" и „Стара планина" в София. Датата е след убийството на Сотир Янев на 15 април. Нападателите, един от които се смята, че е Никола Драганов (Гуджо), са въоръжени с пистолети, но нападат Крапчев с ятагани. За щастие на помощ се притичват минувачи, между които и подофицерът Христо Иванов Калчев, стичат се и полицаи, нападателите са отблъснати и преследвани, обградени, при престрелката единият от тях е убит, а другият се самоубива.

Данаил Крапчев е убит на 10 септември 1944 г. в Горна Джумая (сега Благоевград) от комунисти партизани, а смъртта не подминава и подофицера-спасител Христо Калчев, който след превратата на 9 септември 1944 г. заплаща с живота си за оказаната услуга на журналиста. След убийството му Крапчев е осъден от Народния съд през 1945 г. на смърт с пълна конфискация на имуществото му.

На 3 май 1943 г. Митка Гръбчева и Величко Николов (или Станев) застрелват полковник Атанас Пантев, бивш директор на полицията (август 1939 – ноември 1940 г.) и съдия във Военния касационен съд (декември 1940 г. до ноември 1942 г.), пред вратата на дома му на бул. „Адолф Хитлер" (сега „Евлоги Георгиев") №60 (или №52), близо до Орлов мост. Охраната им са Леон Калаора и Виолета Якова. След атентата София отново е блокирана, заловени са десетки търсени от полицията комунисти, от които 9 със задочни смъртни присъди, но убийците се изплъзват.

Съществуват сведения и документи, че през 1945 г. полковник Пантев е бил посмъртно съден от Народния съд, но е бил намерен за невинен и за

него съществува оправдателна присъда от 3 май 1945 г. Тя не е била известна навремето, не е била съобщена на близките му, нито пък е споменавана в партийната литература преди ноември 1989 г. За първи път тези сведения се появяват през 2010 г.

Последната успешна акция на комунистическите терористи е убийството на Запрян Клявков, пловдивски народен представител, член на комисията за министерството на войната, който е убит на 30 май 1943 г.

Засилената дейност на полицията и специално уменията и способностите на Никола Гешев, ръководител на отделение „А" в Държавна сигурност, довеждат много бързо до неутрализирането и след това ликвидирането на терористичните групи. Повече от половината им опити за убийства на обществени, военни и политически лица от прословутия списък на ЦК на БРП са били неуспешни. Провалите са много. Но идва и краят на терористичните групи, организирани от Шаторов и Радомирски.

Опитът за убийство на Николай Цонков, личен секретар на генерал Луков, е неуспешен, той е ранен, но се спасява само с раните си, получени при нападението. На два пъти се отървава и журналистът Данаил Крапчев. Нападението срещу радиоинженера Кулчо Янакиев, който работи в службата за заглушаване на чужди радиостанции, се оказва решаващо за съдбата на терористите. Рано сутринта на 10 май 1943 г. Донка Ганчева и Мико Папо нахлуват в дома на Янакиев. Мико Папо отправя два изстрела в Янакиев, но само го ранява във врата. Янакиев хлопва вратата, а хазайката му вдига тревога. Терористите са арестувани и изправени пред съд. Мико Папо е осъден на смърт и екзекутиран, а Донка Ганчева като непълнолетна получава доживотна присъда. След 9 септември 1944 г. тя излиза на свобода.

Въпреки успешното убийство на Запрян Клявков на 30 май 1943 г. партията решава да се прекратят по-нататъшни опити за убийство на видни общественици в София. Убийствата, извършени от комунистически терористи в провинцията, получават по-малка известност, макар че не са по-малко свирепи. Особеното отношение към инженер Янакиев и първоначалният неуспех превръщат партийното повеление в лично отмъщение и разплата.

Терористът Станю Василев нарежда да се извърши повторно покушение срещу инженер Янакиев на 29 май, отново в неговия дом. Полицията – вероятно предупредена или поставила сградата под постоянна охрана – изненадва вероятните убийци, огражда терена и ги преследва. В престрелката са убити терористите Йордан Петров, Кирил Хлебаров и Методи Величков. След неспираща гонитба и 36-часово преследване из подземната канализация на София е застрелян и убит Никола Драганов (Гуджо), убиецът на Сотир Янев.

Десет дни по-късно, на 8 юни 1943 г., Станю Василев е обграден от полицията, опитва се да се съпротивява и се самоубива. Терористичните акции

приключват. Останалите живи членове на бойните групи се разпръскват из страната. Славчо Радомирски и Виолета Якова основават чета в Радомир. През юни 1944 г. Якова е заловена и убита. На името на Якова в София, кв-к „Люлин-2", все още има кръстена улица.

Доживелите преврата на 9 септември 1944 г. са издигнати на високи постове. Митка Гръбчева продължава да убива и след преврата. На 13 септември 1944 г. тя застрелва и убива публично генерал Стефанов, командира на Плевенския военен окръг. Подвизите на терористите от пролетта на 1943 г. се превръщат в мит и в продължение на десетилетия българската младеж е възпитавана с примера на „Черните ангели". За тях се създават филми, пишат се поеми и разкази и дори техният опит е използван от други световни терористи.

Освен обширните си спомени Митка Гръбчева издава брошурата „Бойните партизански петорки в града". Има сведения, че терористът Али Агджа, който извършва покушението срещу папата през 1981 г., е заявил при разпитите му пред италианското следствие, че тази брошура, преведена на турски от „Сивите вълци", организацията, към която се е числил в Турция, му е била дадена да се запознае с българския опит. Съобщава се също, че тя е била преведена на немски за нуждите на Rote Armee Fraktion (RAF) – фракция „Роте Арме" на терористичната група на Баадер и Майнхоф, която върлуваше и убиваше в Германия през 70-те години.

Фактическото ликвидиране на бойните групи от полицията и Държавна сигурност е към края на май 1943 г. То довежда до постепенно изоставяне на линията на индивидуални убийства поне в столицата, макар че тактиката на атентати, убийства на политически опоненти и ликвидиране на местни функционери на властта, полицаи и офицери не престава да е в арсенала на въоръжената съпротива.

Партизани (шумкари) 1943–1944 г.

Антифашистката борба през 1943–1944 г. се развива под непосредственото благотворно въздействие и влияние на победите на съветската армия над хитлеристите... В новите условия и благодарение на засилената активност на БРП зачестяват настъпателните и нападателните акции срещу фашистката диктатура.

Причините за засилената активност на съпротивата против собственото си правителство, общество и народ и в услуга на чужда държава, която в края на краищата не е и в положение на война с България, са дадени кратко, ясно и точно в този цитат от Историческия справочник на БКП от 1985 г.

В началото на 1943 г. – по преценки на полицията – в цялата страна има 183 партизани, организирани в 25 групи. Три месеца по-късно те наброяват 372, а през юни 1943 г. са изчислени на 650. По-значителна сила е била съсредоточена в Родопите, където може да е имало около 100 партизани през май 1943 г. Според данни на българското разузнаване от лятото на 1943 г. броят на шумкарите (така са наричали комунистическите терористи преди 9 септември 1944, същите, които се наричат партизани в комунистическата историография) е между 745 и 855 души, разпръснати из цялата страна. Възможно е в това число да влизат известните нелегални членове на бойни групи и отделни малки формирования.

В Трънския регион оперира известна формация под командата на Славчо Стаменов Савов (Славчо Трънски). Започнал дейност по-скоро като селски бандит, Савов (Трънски) се присъединява към комунистите и след преврата от 9 септември 1944 г. прави кариера. Успехите му в съпротивителното движение са несъмнени и се дължат главно на помощта на югославските партизани на Тито, които са много дейни около границата с България.

Шумкарите на Славчо Трънски са получавали въоръжение и екипировка от Тито, за разлика от колегите им по другите краища на България, но освен това са имали достъп до завоювана територия от Тито. Там те са се оттегляли след схватки с полицията или армията и са могли да отпочинат и попълнят екипировката си.

С времето Славчо Трънски и отрядът му спечелват доверието не само на югославските си колеги, но и на англичаните, които ги снабдяват с екипировка и оръжие по въздуха. СССР и Задграничното бюро също обръщат внимание на появата на бойни единици около българо-югославската граница.

Връзките между българските комунистически партизани и отрядите на Тито – те също са комунистически, за разлика от движението на четниците под командата на генерал Дража Михайлович, които по това време са вече пренебрегнати от Западните съюзници в полза на Тито – дават възможност на Великобритания да се опита да влияе на събитията на Балканите дори независимо от Съветския съюз, който доминира движението на Тито по коминтерновска линия.

Английски разузнавачи и редови британски офицери отдавна имат връзки с Тито и техни представители са официално прикрепени към щабовете на Титовите отряди. Английски и американски самолети редовно спускат оръжие, екипировка и припаси през свободната зона, която Тито владее в Югославия. Те също участват в разработването на военни планове и решаване на тактически задачи.

Партизаните на Тито са формално признати от югославското кралско правителство в Лондон, Великобритания и САЩ като официално сражава-

щи се военни поделения на съюзническите войски. Великобритания се опитва да играе същата роля в българското съпротивително движение – в началото чрез отряда на Славчо Трънски, а по-късно и с Щаба на НОВА. В това отношение съперничеството между Великобритания и СССР за надмощие на Балканите продължава чак до есента и зимата на 1944, когато вече става ясно, че Балканският регион ще бъде съветска военна плячка.

През септември 1943 г. нови групи от български емигранти в СССР са изпратени на Балканите с цел да засилят размера и мащаба на българската въоръжена съпротива, да установят връзка с българските партизани и да повдигнат духа на все още колебаещите се и до известна степен недоверчиви партийни членове. Първата група, водена от Щерю Атанасов, е спусната с парашути в югославска територия, владяна от Титови отряди. През зимата и пролетта на 1943–1944 г. пристигат нови групи български емигранти. Те не са многобройни, но общата им численост не е установена. Целта им е да се създадат връзки с югославските партизани, за да се координират техните усилия с тези на българските партизани, а и за осигуряване на по-добро въоръжение и екипировка за бойните групи. Някои от тях остават в щаба на Тито, но повечето спуснати българи се присъединяват към отряда на Славчо Трънски, а оттам са разпръснати по различните партизански отряди в България.

През лятото на 1943 г. британското командване в театъра на Средиземно море забелязва българската съпротива и решава да установи пряка връзка с нейни части, за да може да получи представа на място за възможностите и желанието за съвместна работа. През август се формира малка група от военни лица, които след кратка подготовка са спуснати с парашути в Албания. Водачът на мисията е майор Мостън Дейвис и задачата е да се установи връзка с български партизани на север около българо-югославската граница. Явяват се пречки от различен характер и чак след два месеца – на 15 декември 1943 г. – мисията влиза във връзка със Славчо Трънски, а чрез него и с щаба на НОВА в София.

С пристигането на Владо Тричков, член на щаба на НОВА, се постига съгласие между него и майор Дейвис за снабдяване на българските партизани по въздуха с английско оръжие, екипировка и бойни припаси, както и за изпращането на нова група британски военни за участие в работата на НОВА по примера на сътрудничеството с Тито. Понеже българската страна не е била в състояние да посочи сигурен терен в България, където припаси и оръжие биха могли да бъдат доставени по въздуха, минимални доставки са били спуснати чак през март 1944 г., и то върху югославската свободна територия.

Дори тогава само три от обещаните 15 доставки са били изпълнени, което не се е харесало на българската страна, а и отношенията между Тричков

и Дейвис вече не са били особено приятелски. Втора военна мисия обаче е пристигнала още на 25 януари 1944 г., водена от капитан (по-късно майор) Франк Томпсън, придружен от радист и двама британски подофицери.

С британската връзка престижът на българските партизани – поне тези под командата на Славчо Трънски в югославската свободна територия – нараства, но и съставът ѝ получава подкрепления. В средата на декември група от 75 български войници и подофицери от българския корпус в Сърбия дезертират и под водачеството на поручик Дичо Петров Таков се присъединяват към отряда на Славчо Трънски. Те формират първия военен отряд, който е известен като военен батальон „Христо Ботев". От София пристигат Георги Чанков Иванов (Хубенов, Стойчев), член на ЦК на БРП, и съпругата му Йорданка Чанкова (Катя), която също е член на ЦК на БРП и секретарка на РМС.

Надеждите на англичаните и на съветските им съюзници, че с тяхната подкрепа българите ще се втурнат да нападат немски или български части в бившите югославски територии или поне да саботират железопътните връзки и други военни обекти, не се сбъдват поради пасивността на българските партизани, но и поради недостатъчна екипировка и липса на опит за извършване на акции от подобен характер. Вместо това те са обградени и нападнати от български военни части и понасят тежки загуби. На 18 март 1944 г. майор Дейвис и неговата група са убити в сражение, а майор Томпсън успява да се измъкне от блокадата заедно с двамата си помощници.

Има сведение само от един източник и засега непотвърдено, за пристигането на трета английска военна мисия, ръководена от майор Тейлъп. Според същия източник общият брой на участниците в трите английски мисии е надвишавал 16 души. Изброени са *„... английските офицери майор М. Дейвис, майор У. Ф. Томпсън, поручик С. Смит, фелдфебел А. Монроу, фелдфебел Уокър, фелдфебел Блякмор и повече от десет фелдфебели, сержанти и редници..."*. Поводът за съобщението са възнагражденията, отпуснати от държавата, на отличили се служители в битките против изброените лица.

Новите планове на българските партизански части в Западна България, координирани с британската мисия на майор Томпсън и югославските партизани на Тито, са да се завоюва и установи „свободна зона" – по модела на Титовите части – в пограничната област между България и Югославия, включително Македония, която е присъединена към Царство България след разгрома на кралска Югославия през април–май 1941. Тази зона се предвижда да обхване територията между Кратово и Куманово в Македония, а на изток да достига почти до Кюстендил.

Въпреки съсредоточаването на български и югославски партизански части в тази област операцията по завземането ѝ е пълен провал. Без особени усилия българските части в района спират атаките на партизаните и разбиват

нападателите. С голяма трудност останките от двете български партизански бригади успяват да се измъкнат от блокадата. Но фантастичните планове за създаване на свободна зона под командата на сили на съпротивата не престават.

През първата половина на 1944 г. в комунистическите среди се е обсъждала идеята за създаване и на нелегално правителство. Провеждат се няколко срещи между дейци на БРП и Кимон Георгиев, който се е съгласил (?!) да оглави нелегално правителство, действащо в района на партизанския отряд на Славчо Трънски. Идеята обаче не се е реализирала, защото според ЦК на БРП условията не са назрели.

През пролетните и летните месеци на 1944 г. по поръчение на ГЩ на НОВА Петър Илиев активизира връзките си с военните среди. Той организира среща с Дамян Велчев, на която от полковника е поискано съгласие да участва в правителството на ОФ. Дамян Велчев одобрява свалянето на правителството на Иван Багрянов, но е против методите на действие на БРП и създаването на партизанско правителство.

Според животописните бележки на Трайчо Доброславски в края на април – началото на май 1944 г. ГЩ на НОВА му възлага да съдейства за образуването на нелегалното правителство. С тази поръка той посещава Дамян Велчев в Рибарица и Кимон Георгиев в Бургас. По думите на Трайчо Доброславски Дамян Велчев поставя своето решение (за участие в нелегалното правителство – б.а.) в зависимост от мнението на Кимон Георгиев, който обаче „сметна, че е рано". Подобно е мнението и на дейците от бившия Военен съюз.

Изработен е нов план, този път свободна територия ще бъде установена в средата на България – в планините на Средна гора. За целта партизански части от цялата страна ще тръгнат на поход към Средна гора, където ще се съединят с една от двете бригади на Славчо Трънски (т.нар. Втора софийска партизанска бригада), която е под командването на Владо Тричков, войнишкия батальон и мисията на майор Томпсън. Походът започва на 15 май, бригадата на Тричков преминава р. Искър и наближава Ботевград. С изключение на мисията на Томпсън и някои малки части, които се съединяват с хората на Тричков, партизани от други области на България не пристигат.

Близо до село Литаково партизаните се натъкват на редовни български военни поделения и през следващите дни се водят няколко сражения, като партизаните са напълно разбити. Повечето от тях загиват при първата битка, някои са пленени, а битката край Батулия се оказва решаваща за разгрома на плана за свободна зона. Повечето командири са убити.

На 23 май 1944 г. бригадата води битка с българска армейска част и жандармерия при с. Батулия. При боя оцеляват само единици от партизаните. Майор Франк Томпсън е ранен, заловен и съден от военнополеви съд. Той

е разстрелян на 10 юни 1944 г. в село Литаково заедно с партизанина Лазар Атанасов и ятака Христо Гурбинов. Неговият радист също е пленен, но е използван от военното разузнаване и Гестапо, които предават чрез него фалшива информация до съюзническата централа в Кайро, Египет. Той оживява и след септември 1944 г. се връща в родината си. Съобщава се, че

радистът на групата на майор Томпсън, сержантът от армията на Великобритания Кенет Скот, при посещението си в България през есента на 2002 г. заяви: „Ние бяхме изпратени да воюваме срещу хитлеристите тук, на Балканите, и да съгласуваме бойните действия на българските партизани с английските и американските средиземноморски сили."

Йорданка Чанкова се откъсва с група партизани след битката при Батулия и на 30 май 1944 г. е тежко ранена в сражение над село Елешница, заловена е жива и разстреляна. Владо Тричков с няколко партизани също се измъква от Батулия, но е преследван и на 4 юни 1944 г. е убит в престрелка при с. Горно Камарци, Пирдопско.

След 1945 г. връзките на Славчо Трънски, Георги Чанков, Денчо Знеполски и други техни съпартизани с английската мисия, както и с партизаните на Тито, им изиграва лоша шега, понеже партийната линия, която постоянно се изменя с оглед на изискванията на момента, много скоро се обръща против западните съюзници на СССР, а след 1947 г. и срещу Тито, който скъсва отношенията си със Сталин и СССР.

През октомври 1944 г. ЦК на БРП изказва писмена благодарност за получената помощ от англо-американците по време на войната:

Не сме забравили и никога не ще забравим ценната помощ в оръжие, припаси и муниции, която англо-американците доставиха на нашите партизани по западната граница.

Само година по-късно САЩ и Великобритания не са вече приятели на комунистическа България. Две години по-късно те са врагове. През юни 1948 г. враг на България и БРП (к) става и Тито.

При започналите гонения срещу „англо-американски агенти" и търсенето на „предатели и агенти на Тито" пострадват редица деятели от Отечествения фронт, докарал комунистите на власт: земеделци, широки социалисти, звенари и други. Особено тежко са преследвани „враговете с партиен билет". Между тях са и партизански командири.

Славчо Трънски – вече генерал и командващ дивизия – е арестуван, инквизиран и заставян да даде информация относно своите – и на Титовите партизани – връзки с вече омразните по онова време английски империалисти. Обвинен като съучастник на Трайчо Костов, през 1951–1952 г. Славчо Трънски е в затвора, измъчван и унижаван, след това е частично, а с времето и

напълно реабилитиран и доживява ноемврийския преврат от 1989 г., когато има възможност да изяви омразата си към Тодор Живков и неговото обкръжение.

Денчо Знеполски е арестуван през април 1951 г. и до януари 1954 г. е измъчван и тероризиран в килиите на ДС и концлагера „Белене" по обвинение, че е съмишленик на Трайчо Костов. По негови записки вдовицата му Мария Знеполска съставя мемоарната му книга „Посмъртна изповед". Денчо Знеполски е запомнен и с фразата си на трънски диалект: „Фашистите ме бише и не бише, но от нашите кикъв бой сам ел, не могу ти га опишем."

Георги Чанков, който също е във връзка с английската мисия и партизаните на Тито, участва в похода към Средна гора и в битката при Батулия на 23 май 1944 г., успява да се измъкне от обкръжението и оживява. След 9 септември 1944 г. е член на Политбюро, заместник министър-председател и вторият човек в БКП след Вълко Червенков. На партиен пленум през 1957 г. е отстранен от Политбюро и от правителството и е партийно реабилитиран чак в 1990 г. Името му е пренебрегнато в историята на партията, а това на неговата съпруга – удобно починала през 1944 г. – е прекръстено на Николова (бащиното ѝ име). На името на Йорданка Чанкова беше кръстен площад „Евдокия", намиращ се в широкия център на София. През 1957 г., след низвергването на съпруга ѝ Георги Чанков от БКП, името на площада се сменя на „Йорданка Николова". Сега се нарича „Журналист".

След неудачите в Западна България и разгрома при Батулия през май 1944 г. двата останали центъра на съпротивителното движение са Родопите и средногорската област на север от долината на р. Марица. Но там са концентрирани и силите на полицията и жандармерията. При зачестяване на нападенията правителството от своя страна засилва действията си. С окръжно № 3928 от 10 април 1943 г. на МВР борбата с шумкарите се възлага на полицията. С постановление на Министерския съвет от 27 и 28 април 1943 г. се допуска при необходимост и използването на военни части.

Още през пролетта на 1943 г. полицията успява да се справи с повечето партизански отряди в Средногорието, които при всички случаи са с минимални възможности. Повечето оживели партизани са пасивни и усилията им са съсредоточени в опити да се крият и преживеят блокадите, да избягват схватки с частите на властта. Това положение продължава през цялата 1943 г.

В сравнение с 1942 г. въоръжената борба несъмнено нараства, но резултатите от нея са незначителни, малките на брой партизански групи, които са зле въоръжени и тепърва трябва да придобият боен опит, разчитат на под-

крепа и продоволствие от техни съмишленици, които не са нелегални, т.нар. „ятаци", но и те са малобройни и действат в положение на непрестанни полицейски блокади и преследвания. Освен това местното население не е на тяхна страна и при всеки удобен случай ги предава на властта.

Поместената таблица, отнасяща се до количеството оръжие по видове през различни периоди от съществуването на НОВА, може да се приеме като официална позиция на партията от 50-те години:

Вид оръжие	Края на 1943 г.	Ранно лято 1944 г.	Навечерието на 9.9.1944 г.
Пушки	563	2026	7660
Картечници	9	129	402
Автомати	13	190	850
Пистолети	314	885	3180
Ръчни гранати		1800	5700
Тежки картечници		16	38
Минохвъргачки			9

по Горненски

Описаните в партийната литература „саботажни, диверсионни и партизански акции" се увеличават на книга: през първите девет месеца на 1943 г. те са 1052 срещу само 140 за същия период на 1942 г.; април 1943 – 72, май – 123, юни – 145, юли – 174, август – 187, септември – 214, ноември – 280. В по-голямата си част тези акции са ограбване на мандри, селски складове, единични нападения, водени по принципа „удряй – бягай!". Понякога отделни групи партизани успяват да влязат в малки, незащитени селища, където престоят им рядко е повече от няколко часа – до пристигането на полицейски части.

Акцията обикновено се състои в „превземане" на общината или кметското наместничество, убиване на кмета, чиновници и пъдари (в селата няма полиция), ограбване на оръжие и продоволствени запаси от селяните, изгаряне или разпиляване на данъчни регистри, полицейски и други общински документи, произнасяне на речи и апелиране към селяните за помощ. След това партизаните изчезват.

Нападения се извършват – когато е възможно и не се очаква съпротива – срещу складове с храни, гориво, облекло и оръжие, жп линии, мостове и пътища. Много редки са случаите на въоръжени нападения срещу военни, полицейски или жандармерийски части, казарми и съоръжения. Чак през март 1944 г. отряди от Пазарджишката и Софийската въстаническа зона завземат за кратко време гр. Копривщица.

Зимата на 1943–1944 г. се оказва много тежка за партизаните. В положение на постоянни преследвания, блокади и издайничества от страна на местното население, а нерядко и от свои съмишленици партизаните се крият в землянки, студуват и гладуват. Не са редки случаите, когато командири на отряди поддържат необходимата дисциплина с крути мерки, включително екзекуции. Обвиненията са дезертиране или опити за бягство, а в някои случаи и за кражба на храна от свои другари (отряда „Антон Иванов" в Родопите). Подобни случаи са описани в *„Четнишка борба"* № 3, юли 1944 г., поместено в Горов. Това издание е сборник от материали, публикувани нелегално от различни партизански поделения, действащи главно в Южна България. Издадено от Отечествения фронт в Пловдив веднага след преврата от 9 септември 1944 г., без много време за редактиране и селектиране, изданието е измежду малкото публикувани произведения, които разкриват партизанското движение без грим, както и условията, при които са живели партизаните. През следващите години – както с редица други комунистически издания, книги и брошури – то е подложено на забвение, пренебрегнато, никога непреиздадено.

Отрядът „Антон Иванов", за който се съобщава, че е бил в състав от около 200 бойци, е част от Втора пловдивска въстаническа оперативна зона на НОВА. През зимата на 1943 г. голяма част от него (143 души) се установява за зимуване на лагер „Техеран" под връх Карлък в Родопите. На 22 февруари 1944 г. жандармерийски части обграждат лагера и блокират достъпа на партизаните до населените места в Родопите.

Група партизани пробиват блокадата, за да намерят храна от ятаци. Полицията и жандармерийски части ги откриват, води се неравен бой и в сражението партизаните са убити заедно с помощник-командира на отряда. Останалите живи партизани напускат лагера и бягат през Родопите, преследвани от многобройни армейски и жандармерийски подразделения. Отрядът е обкръжен и след няколко ожесточени боя е разгромен. Загива и командирът на отряда Георги Ликин. Оцеляват – по различни сведения – 20–32 партизани.

През зимата на 1943/1944 г. и лятото на 1944 г. правителството решава да ликвидира партизанското движение. Изпълнението е възложено на Българската армия с постановление на Министерския съвет № 30 от 28 април 1944 г. В него се казва, че се възлага на войската

> *съвместно с държавната жандармерия и полицията да продължи акцията срещу нелегалните групи и партизаните в страната до окончателното им ликвидиране. Всички държавни, общински и обществени организации и служби да се считат органи на Министерството на войната при горната им деятелност.*

Когато през 1945 г. се провеждат заседанията на Народния съд, особено внимание се отделя при разпитите на всички министри за произхода и подписването на това постановление № 30.

В частите на армията, които действат против партизаните, се формират специализирани звена за бързо реагиране. Организират се т.нар. ловни дружини, съставът на които се набира от войската и полицията. Народното събрание приема закон през януари 1944 г. за създаване на жандармерия. Те ще бъдат военно-полицейски части за борба с партизаните. Личният състав е около 5000 жандармеристи, които могат да се увеличат до 12 000.

На 15 февруари 1944 г. Министерството на вътрешните работи организира въоръжени групи от цивилни граждани доброволци за борба с шумкарите, наименувани „Обществена сила". Засилените мерки от страна на правителството постигат успехи, но броят на партизаните също се увеличава. Съобщава се за „над 500 месечно" въоръжени акции през месеците юли и август 1944 г. За първото тримесечие на същата година те са били 359, а за юни – 365. Според същия източник

Рязко нараства и ефективността от действията на народоосвободителните сили. През юни, юли и август 1944 г. НОВА блокира около 900 селища в страната. Партизаните сломяват съпротивата на фашистите в тези селища, изгарят нарядните списъци, вземат оръжие и продоволствие, устройват събрания със селяните, в редица случаи организират съд и наказват със смърт ненавистните на населението фашистки насилници. След това партизаните организирано се оттеглят в пълен ред към базите си в планините. Срещу партизаните са хвърлени 100 000 души полиция, жандармерия, редовни войскови части.

През късната пролет и лятото на 1944 г. сблъсъците между правителствени сили и партизаните придобиват жесток характер и за двете страни. Армията, полицията и жандармерията разполагат с по-голям ресурс, извършват се репресивни действия срещу ятаци и помагачи на партизаните. При сблъсъци, блокади и акции на властта неминуемо се дават и невинни жертви – съпътстващи щети (collateral damages). Партизаните също прибягват към жестокости, служат си със сплашвания, заплахи към ятаци и към собствените си бойци, взимат заложници и ликвидират представители на властта, дори обикновени граждани, без оглед на вина, нерядко по лични причини.

Още през 1943 г. участниците в бойните действия срещу партизаните са получавали парични възнаграждения. Съществуват документи от МВРНЗ, Министерството на войната и местните административни органи: областни дирекции и околийски управления, които доказват даването на поощрителни награди „за всеки ликвидиран и заловен нелегален". За 1943 г. от бюджета на държавата са дадени 24 920 000 лв., а през 1944 г. – 37 950 000 лв.

Според друг източник (Пауновски):

... по един списък за награди, представен във военното министерство, се вижда, че са раздадени възнаграждения на 489 убийци на обща сума 6 944 428 лв. (средно 14 201 лв.); по друг списък на 665 убийци са раздадени 5 566 254 (8370) лева; по трети списък на 1236 убийци са раздадени 16 022 090 (12 963) лева. Само по тия три списъка на 2200 престъпници са били връчени 28 532 772 лв. (12 969), ако точно ги пресмятаме.

(Сметката действително не излиза. Според дадените числа „убийците" са 2390. Тогава средната награда е била 11 938 лв.)

В историческата литература липсват подробни разбивки за състава и социалната, етническата, половата и политическата принадлежност на участниците в съпротивата. Налице са няколко социологически изследвания, но и те са непълни. Броят на жените в партизанските отряди се изчислява на около 620 души. По народностен признак 577 партизанки са българки, 40 еврейки и 3 арменки. Най-много са партизанките в Първа въстаническа оперативна зона – 185.

Съобщава се, че в партизанските формирования участват и деца (фактически малолетни). Над 7% от състава на Първа родопска бригада „Георги Димитров" например са партизани, ненавършили 18 години при постъпването си.

По официални сведения от 1946 г. в партизанското движение е имало 400 евреи, а по сведения на Еврейската централна консистория 123-ма от тях са загинали. През 1958 г. същата Консистория е издала документален албум за еврейската антифашистка съпротива в България.

По искане на Георги Димитров за справка относно числения състав на партизанските отряди на 12 март 1944 г. от ЦК на БРП е изпратена шифрована телеграма, в която се докладва, че:

... В партизанските отряди около 25–30% са комунисти, толкова са комсомолците, останалите са безпартийни. По възрастов състав – в отрядите главно са младежи, от тях 70–75% са селски бедняци, около 20% са работници, останалите са от интелигенцията.

Според историка Стойчо Грънчаров значителна част от безпартийните партизани – според цитираната по-горе справка те са около 40–50% от общия брой – са симпатизанти на земеделците, а някои членуват в земеделските партии.

Според д-р Михаил Груев членовете на БКП и РМС със селски произход преди 9.IX.1944 г. са били около 85–90%.

Държавата е затруднена, БКП – окрилена

Войната не върви на добре (за България). Цар Борис III е принуден да лавира между натиска на Германия – той е подложен на непрекъснати настоявания да изпрати военни подразделения във войната, също както другите съюзници на Германия – и усилията на СССР да го накара да скъса връзките си с Оста. Руският натиск се усилва паралелно с военните неуспехи на Германия, особено след януари–февруари 1943 г., когато 22 немски дивизии капитулират при Сталинград и променят хода на войната.

Германците и техните съюзници отстъпват не само в Русия. Италианската авантюра на Мусолини в Северна Африка, подкрепена и от значителни германски части под ръководството на фелдмаршал Ромел, след началните си успехи е спряна, а след това и поразена от англо-американските части. На 10 юли 1943 г. американски, английски, канадски части и полски корпус извършват десант в Сицилия. След 15 дни Мусолини е свален от власт и новият управник маршал Бадолио започва преговори за мир. С падането на Месина на 18 август съпротивата в Сицилия е овладяна и две седмици по-късно Съюзниците вече са преминали проливите и са на Апенинския полуостров в Южна Италия.

За монарха и българските правителства съществуват и проблеми от вътрешен характер. Още от 1941 г. се появява натиск от десни кръгове, които са доста влиятелни в страната. Това са хората около професор Александър Цанков и водачите на националистическите движения, главно ратници и легионери. Те са многобройни и настояванията им са за по-активно участие на страната на Германия, което включва и военна намеса.

В опозиция на монарха и неговата политика са и доста от традиционните политици и видни държавници, които не крият предпочитанията си към англичани и американци, макар че са антиболшевишки настроени. През годините на войната всички тези противоречиви настроения се засилват.

Срещу правителството са, разбира се, комунистите и съмишлениците им. Те обслужват интересите на СССР и не са многобройни, но влиянието им нараства – към тях започват да гравитират не само левичарски настроени кръгове (леви земеделци), но и някои буржоазни политици (социалдемократи, „Звено", традиционни русофили), за които царят не може да не държи сметка дори и заради присъствието на съветската легация в София.

По този начин цар Борис III е своеобразен гръмоотвод, който неутрализира натиска отляво и отдясно вътре в страната и същевременно лавира между Берлин и Москва, стремейки се да запази страната и народа си. Понякога това се оказва много мъчно и царят е принуден да прибягва до лични срещи с Хитлер, за да се справи с исканията на дясната опозиция. Известно е изказва-

нето на Борис III колко трудно е да се работи в една страна, където народът е русофилски, генералите са германофили, политиците – англофили, а царицата италианка.

Това оставя само мен, казва царят, *като българофил.*

Необходимо е да се показва известна дружелюбност и респект към съветската страна. Царят се грижи българските посланици в Москва да бъдат не само лоялни към СССР, но и да са известни като техни симпатизанти. Посланикът Иван Стаменов от 1940 г. е дори съветски агент; шефът на съветското ГРУ ген. Павел Судоплатов в спомените си твърди, че Стаменов е бил техен агент под кодовото име „Наследник", вербуван от съветските служби още през 30-те години като дипломат в Италия, а жена му, химичка по образование, дори е била назначена в лаборатория на Берия.

След нападението на Германия през юни 1941 г. отношенията между СССР и България претърпяват значителна промяна. Въпреки запазените дипломатически отношения между двете страни враждебността от страна на Русия се засилва. Незачитането на статута на България се проявява не само чрез засиления шпионаж в страната и пропагандни действия, но и с изпращане на въоръжени поделения в България – парашутисти и „подводничари" – които са изпратени да развиват шпионска, диверсионна и саботажна дейност заедно с местната комунистическа съпротива.

Въпреки всичко царят и българските правителства съумяват по един или друг начин да манипулират за много дълго време съществуващите неблагоприятни обстоятелства в своя – и на страната си – полза. Но и на това идва край. На 28 август 1943 г. цар Борис III умира. Естествена смърт или не, отровен или преуморен, сърдечна атака или самоубийство (волно или неволно), нещо друго – тази загадка още не е разрешена. Важното в случая е, че с кончината му се променя цялостната картина в страната.

Ненадейната смърт на монарха поставя политици и държавници в много затруднено състояние. Появяват се проблеми, които дотогава не са били забелязвани. Те не се създават с кончината на монарха, но чак тогава ясно се открояват пред обществото. България е във война и не е вече възможно да се претендира, че нещата са такива, каквито не са. А и самата война върви зле: Германия отстъпва, Италия е вън от Оста, Източният фронт наближава границите ни.

България вероятно е била щастлива със своя монарх, но не и със структурата, която той оставя след смъртта си. Изглежда, че народната скръб при вестта за кончината му и пароксизмът, който се създава при погребението на цар Борис III, са съдържали в недрата си и предчувствието за гибел, свързана с него, народа и нацията.

Наследникът на трона, малкият Симеон II, е само на 6 години. Съгласно конституцията от негово име трябва да управлява регентски съвет. Но на-

следената структура на управление изисква силен човек. В момента това е министър-председателят професор Богдан Филов. Нему ще бъде съдено да направлява съдбините на родината си от септември 1943 г. чак до крахът ѝ година по-късно.

Държавната промяна, наложена от смъртта на монарха, изисква съставянето на регентски съвет и ново правителство, за да се осигури безболезнен преход към новите обстоятелства. Консултациите за съставяне на регентство и след това на правителство се водят във възможно най-широк кръг. Става ясно, че силният човек на момента, министър-председателят професор Филов ще бъде един от регентите. Вторият ще бъде министърът на войната генерал Никола Михов. Участието му ще символизира подкрепата на армията, една от най-уважаваните институции. За да се запази династическата приемственост, общото съгласие е да бъде включен и принц Кирил, братът на покойния цар.

Въпреки някои трудности, поради военната обстановка и за осигуряване на реда и сигурността в страната Народното събрание решава да преодолее конституционните формалности и на 9 септември 1943 г. регентството е съставено и одобрено с акламации от парламента. Регентите определят за министър-председател Добри Божилов, министър на финансите в предишното правителство. Ключовите министри в кабинета са също посочени от регентите. За външен министър е определен Сава Киров, пълномощен министър в Турция. Министър на войната е генерал Русев, доверено лице и популярен сред офицерството. Третото важно министерство – на вътрешните работи – се поема от Дочо Христов, народен представител, член на „Родна защита“ и редактор на нейния орган.

Регентството и новото правителство се приемат добре от народа и се ползват и с доверието на съюзниците на България. Германия е спокойна, че дотогавашната насока на българската политика ще бъде запазена. Кризата изглежда преодоляна – засега. Професор Богдан Филов очевидно трябва – по необходимост – да встъпи в ролята на покойния владетел и да изведе България от положението, в което се намира, по възможно най-безболезнения за нея начин.

Основните завети на Борис III са: запазване на държавата (след 1941 г. и „в нейните нови граници“), укрепване на вътрешната стабилност и продължаване на гъвкавата политика на избягване на нови конфликти и постепенно лавиране към минимално обвързване с Германия. На всяка цена трябва да се предотвратят кръвопролития, армията трябва да бъде на щрек, но да не участва във война, вътрешният мир трябва да бъде укрепен.

„Гарнизонните действия“ на Корпуса в Сърбия и Гърция не се разглеждат от управляващите и вероятно от повечето българи като „война“. На първо място е задачата да не се дават жертви и да не се пролива кръв. Но и да не

се отстъпват вече присъединените нови територии. Около тези завети трябва да се гради и политиката на регентството и новите управници.

Сбъдването на тези завети-пожелания изисква определени условия, някои от които са в матрицата на българските възможности, други са извън нея. Необходимо е вътрешно сцепление, сиреч нация и народ, управници и управлявани, селяни, граждани, армия и елит да са убедени в мнозинството си, че пътят, избран за изход от новата криза, е правилен и да му дадат своята подкрепа. Или поне да не пречат. Другата предпоставка е такова развитие на международните отношения, засягащи България, което да създава поне минимална възможност за лавиране и водене на по-гъвкава политика.

Правителството и регентите не са толкова популярни сред народа както Царя-Обединител, особено с развитието на международните събития и настъпилата военновременна оскъдица, но брожения няма. Проблемът на правителството е в липсата на организирана сила, която да е ентусиазирано на негова страна.

Опитите за създаване на надпартийна организация след преврата от 1934 г. са безуспешни, а по други причини правителството не може да използва като резерв многобройните националистически групи и организации. Между тях най-популярни са легионерите и ратниците, но те не се третират от управляващите като съюзници, а по-скоро като съперници за властта. Още в края на 1940 г. е създадена младежката организация „Бранник" по държавна инициатива и с нейна подкрепа, но въпреки многобройните си членове (над 400 000?) тя не успява да укрепи властта и да бъде резерв на кадри, както е замислена. Опитът за оформяне на „обществена сила" през пролетта и лятото на 1944 г. също е неуспешен. Липсата на широко изявена народна подкрепа се чувства особено силно през това време.

Регентството и новото правителство веднага се сблъскват с вътрешните политически проблеми, някои от които са хронични, а други – новопоявили се. Партиите като организации не съществуват на книга, нито по закон, но котерийната обстановка продължава. Политиците се срещат, разискват държавни и политически проблеми, нерядко са привиквани за консултации при царя и правителството. По неофициално въведен обичай бившите министър-председатели образуват неформален държавен съвет, до който прибягват при нужда периодично, но често всички български управници.

В страната съществува опозиция на правителството, която няма нищо общо с комунистическата партия и действията ѝ. Тя се състои главно от водачите на старите, традиционно известни партии от времето преди преврата на 19 май 1934, който официално и формално е забранил политическите партии. След като властта постепенно се изплъзва от превратаджиите и се съсредоточава в ръцете на държавния глава, положението с партиите остава непроменено, но царят и властта са смекчили режима и са се задово-

лили с формалното неучастие на старите партии в политическия живот на България, без да преследват водачите и съмишлениците им.

Още през май 1936 г. се образува т.нар. „петорка": професор Г. П. Генов от радикалдемократическата партия, видният социалдемократ Кръстьо Пастухов, Боян Смилов, националлиберал, който напуска през 1939 г., Димитър Гичев, водач на БЗНС „Врабча 1", и Григор Василев от Демократическия сговор. Като тях мислят и хора като демократите Никола Мушанов, бивш министър-председател, Александър Гиргинов, бивш министър, Стойчо Мошанов, бивш министър и председател на XXIV народно събрание, народнякът Атанас Буров, банкер, министър в сговористкото правителство на Андрей Ляпчев, Стоян Костурков, радикал и бивш министър, софийският митрополит Стефан и много други традиционни български политици, държавници и общественици.

Тези хора са известни с прозападните си разбирания. Те не са особени приятели на Германия (нова или стара), симпатиите им са към Франция и Великобритания. Някои от тях почитат и уважават Русия като освободител на България, но не са привърженици на сближение със СССР, понеже не са поклонници на болшевиките. Тези опозиционери са с държавнически разбирания, лоялни към съществуващата структура и начин на управление, както и към монарха. Те споделят разбиранията на народа относно българските национални идеали и мирния начин за техното осъществяване.

Дейността на тези прозападно ориентирани политици и държавници продължава през годините на войната и в гласовете им нерядко се вслушват царят, регентите и правителствата. Главно от средите на тези хора се излъчва и последното свободно българско правителство на Константин Муравиев. Те се активизират особено през лятото на 1943 г.

В писмо до царя от 10 август 1943 г. Кимон Георгиев, професор Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски (първият ще стане министър-председател на 9 септември 1944 г., а другите двама ще бъдат регенти), Кръстьо Пастухов и Никола Петков (министър на 9 септември) апелират за повече предпазливост, въздържание и ненамеса. Специално изложение на опозицията е съставено след смъртта на монарха. То е с дата 1 септември 1943 г. и е подписано от Мушанов, Буров, Пастухов, Стайнов, Гичев, Димов, Муравиев, К. Георгиев, Н. Петков и Ал. Гиргинов.

Същите десет опозиционери съставят ново писмо с дата 23 март 1944 г., което е връчено на 10 април от Никола Мушанов на регентите. След като отбелязват, че войната е вече загубена, те призовават към решителни промени в управлението. На 12 август 1944 г. Никола Мушанов връчва декларация, подписана освен от него и от редица видни български общественици: Кр. Пастухов, Ат. Буров, П. Стайнов, К. Муравиев, В. Димов, Д. Гичев, социалдемократа Атанас Москов и Ал. Гиргинов. Там са и подписите на Кимон

Георгиев и Никола Петков, вече присъединили се към Отечествения фронт, както и на комунистите Минчо Нейчев и Иван Пашов. Настоява се за коренна промяна на досегашния курс на външната политика, излизане от войната, сближаване с Русия и напускане на земите, за които България не претендира (не става въпрос за Македония и Беломорието, а за възможно изтегляне на Корпуса от Сърбия), както и за образуване „на едно народно конституционно правителство, ползващо се с доверието на целия български народ".

През цялото останало време до преврата на 9 септември 1944 г. опозицията е активна и се стреми да насочи политиката на България към постигане на сепаративен мир и разбирателство със западните съюзници САЩ и Англия. Причината за неуспеха им е, че те – както и правителството – не са съгласни да отстъпят „новите земи", а както се оказва в действителност, това е необходимото условие за преговори и координация с неприятелите на Германия. И те, както и правителството, желаят да избегнат „безусловната капитулация", но и това не е възможно.

За разлика от тези опозиционери, които могат да се нарекат „лоялни", понеже функционират в рамките на държавната структура и законите, комунистите използват структурите и законите, за да могат да ги срутят и унищожат. Това е подходът им още от периода на болшевизирането им през 1919 г. След атаката срещу „социалистическото отечество" на 22 юни 1941 г. се засилва въоръжената съпротива, а паралелно с акциите против властта през лятото на 1942 г. се създава „Отечествен фронт", към който комунистите се опитват да привлекат дейци от старите партии, политици и общественици.

Съветската шпионска мрежа в България: разузнавачи, шпиони, симпатизанти, присъдружни елементи

Отечественият фронт, на вид неформална организация в опозиция на властта, фактически се ръководи от Москва и служи като проводник на съветските интереси в България. Легацията в София, съветското консулство във Варна и търговските представителства в страната служат като връзка и извор-доставчик-получател на шпионски и политикоинформативни съобщения (и средства!) за положението в България, духа на армията и настроението сред народа.

Постепенно Отечественият фронт се легализира, без да е формално признат от властта, и през 1944 г. представителите му установяват връзки с регентите и министрите. С течение на времето се създават връзки в армията

главно чрез левичарски настроени запасни или действащи офицери и бивши дейци на Военната лига. Особено активни са запасните полковници Кимон Георгиев и Дамян Велчев, които са опитни конспиратори с два успешни преврата зад гърба си. Симпатиите на К. Георгиев към СССР са известни: една от първите стъпки на деветнадесетомайците от 1934 г., когато той е министър-председател, е признаването на СССР и установяване на дипломатически отношения.

Някои от запасните офицери са пряко свързани със съветското разузнаване. Такъв е генерал Владимир Заимов, който е разкрит като съветски шпионин (кодово име Азорски), осъден на смърт и през 1942 г. екзекутиран за шпионаж и предателство. Неговият арест води до разкриването на цяла верига от съветски шпиони в няколко страни, арестуваните са повече от 40 души.

През пролетта на 1942 г. Държавна сигурност с помощта на немското Гестапо разкрива и разбива важен съветски шпионски център с разклонения в Чехословакия. Замесена е съветската легация в София, БРП и комунистически нелегални групи в Чехия. В центъра на конспирацията е генерал Заимов, който е арестуван на 22 март 1942 г. Той е син на Стоян Заимов, революционера от Априлското въстание от 1876 г. Генералът е важна фигура във Военната лига и неин председател през 1935 г. През същата година и той е участвал в замисления контрапревратна Дамян Велчев. Бил е арестуван и съден, но освободен поради липса на доказателства. По същото време – според материали от съдебния процес срещу него – той се е свързал със съветски разузнавачи и е започнал да работи за СССР. Чрез връзките си в армията е могъл да достави важни материали за състоянието на българската армия и шпионските му връзки са продължилр дълго време – повече от 6 години.

Задграничното бюро на БРП също е било във връзка със Заимов и е използвало радиопредавателната му станция за връзки с местните комунисти. Практиката на съветското разузнаване показва, че – може би необичайно за традиционните шпионски и разузнавателни похвати – легацията в София, която е центърът на разузнавателните мероприятия в България, е работела на равна нога с местните комунисти, както и със специализираните вербувани шпиони. Гестапо е знаело за съществуването на шпионския център далеч преди арестите на Заимов и помощниците му в България и Чехословакия, но ги е използвало за снабдяване на съветското разузнаване с фалшива информация.

Арестът на генерал Заимов става по настояване на цар Борис, който същия ден се среща с Адолф Хитлер. Смята се, че монархът е желаел да използва този случай, за да покаже на фюрера размера на проруските симпатии сред българския народ и по този начин да отслаби натиска на германците върху България за по-мащабно участие във войната.

Пред следствието се установява, че генерал Заимов е получавал редовно суми от съветското разузнаване, възлизащи на над 300 000 лв. Заимов е изправен пред военен съд, осъден на смърт за шпионаж и разстрелян на 1 юни 1942 г. През 1964 г. съветското правителство го награждава посмъртно с орден „Червено знаме", а на 30 май 1972 г. за проявена „смелост и героизъм в борбата срещу фашизма" през Втората световна война генерал Владимир Заимов получава посмъртно званието „Герой на Съветския съюз".

Активните деятели от българската група на генерал Заимов са неговият сестрин син Евгений Чемширов (с шпионски псевдоним Хедрал), инженер Никола Белопитов (Драмин), Георги Ковачев, Тодор Прахов, журналистът Генчо Попцвятков (Бутон), Янко Янков, Юстин Пеев, Димитър Дарвин, Митю Шивачев, Николай Петров, Георги Енев (Алеутски) и други. Във Варна работят – също във връзка със съветското разузнаване посредством генерал Заимов и секретаря на съветското консулство Плакунин – българите Никола Василев, Янко Георгиев, Стефан Вълков, арменецът Арам Хаджолян, руснакът Бениамин Дубавицки, Софка Дилянова, Моис Мамуш и други, между които и синът на Заимов, подпоручик Стоян Заимов, който служи в Шумен. Техен ръководител е Пантелей Сидеров. В Румъния шпионира българинът Пехливанов, който предава сведения за петролните извори в Плоещ.

Но групата на Заимов не е единствената, която работи за съветското разузнаване. Димитър Ананиев, съден през1925 г. заедно със Станке Димитров (Марек) и Петко Напетов по т.нар. процес „Чеката", е активизиран по време на войната и формира своя шпионска група под ръководството на съветските военни представители в България Савченко, Дергачов и Ал. Яковлев.

Меродавна документация относно българия вербувани от съветските разузнавателни служби преди 9 септември 1944 г., е изнесена от БАШФ и Антон Тодоров (вж. библиографията). Следващите страници са взети от техни изследвания, както и от други извори, споменати в бележките.

Любен Лукаш, брат на генерал Константин Лукаш, който става началник-щаб на 6 август 1941 г., е съветски агент. Братята Лукаш са и много близки до Двореца. Генерал Иван Маринов (1896–1979), военен аташе в Париж след 19 май 1934 г. и командир на V армия в Битоля през войната, става министър на войната в правителството на Константин Муравиев. Той също е свързан със съветските служби. Участва в превратa на 9.IX.1944 г., макар че е министър в току-що сваленото правителство. Става главнокомандващ на българската армия, след това заминава пак като военен аташе в Париж. Такъв е и майор Стефанов, военен аташе в Букурещ.

Запасните полковници Кимон Георгиев, Кирил Станчев, Дамян Велчев и майорите о.з. Стоян К. Трендафилов, Владимир Стойчев, Крум Лекарски

и Тодор Тошев, които извършват преврата на 9.IX.1944 г., са свързани пряко или косвено със съветските служби.

Има множество агенти в полицията и в българските разузнавателни служби. Между тях е Янаки Почеканов, служител в полицията и състудент на Никола Гешев. Той е племенник на Тодор Самодумов, наречен „суперрезидента" на съветското разузнаване. Никола Гешев, началникът на отдел „А" в Дирекцията на полицията, изглежда, е бил наясно с принадлежността на тези хора, понеже има сведения, че той ги е използвал за свои цели.

Софийският адвокат Александър Пеев (Боевой) е съветски шпионин – резидентът на съветското военно разузнаване в България – и води група (Пеев–Никифоров), която действа в подкрепа на съветската армия. През 1939 г. той посещава Съветския съюз, където се запознава със Станке Димитров – Марек. Той го свързва със съветското военно разузнаване, което го вербува и му дава псевдонима Боевой. Формираната от него нелегална разузнавателна група снабдява съветските служби с важни сведения за плановете и действията на германските войски в България.

Чрез сътрудника си Александър Периклиев той събира сведения и от Германия, а чрез връзките си с началника на генералния щаб генерал Лукаш, началника на Втора армия генерал Марков, дивизионния командир полковник Стефан Димитров, генерал Стойчев, о.з. полковник Е. Василев и депутата Говедаров редовно снабдява съветското разузнаване със сведения от политически и военен характер.

Както и в случая с генерал Заимов, Боевой попада в обсега на Гестапо, което засича емисиите на неговата радиостанция в София и свива обръча около разузнавателната група. Радиооператорът е арестуван и прави пълни разкрития. На 15 април 1943 г. конспирацията е разбита и членовете ѝ са арестувани. Александър Пеев и другарите му Иван Владков и Емил Попов са осъдени на смърт и на 2 ноември 1943 г. са екзекутирани в Софийския централен затвор.

Съветското правителство награждава Пеев посмъртно с ордена „Ленин". Негов братовчед, който също съдейства на групата, е дипломатът Янко Пеев (кодово име Тан). След като е бил пълномощен министър в Кайро и Тирана, през юни 1942 г. той е изпратен като посланик в Япония. Между сътрудниците на съветските служби има и други дипломати. Някои от тях работят в чужбина, други са в Министерството на външните работи.

Съветски агент е бил и генерал Никифор Йорданов Никифоров с псевдоним Журин. Роден през 1890 г. в гр. Елена, завършва Военното училище и участва в Балканската и Европейската война. Назначен е за съдия, после за прокурор при Софийския военнополеви съд в периода 1920–1923 г., впоследствие оглавява Русенския военнополеви съд. От 1925 г. е председател на Главния военен касационен съд, началник на военносъдебния отдел на во-

енното министерство. През периода 1937–1943 г. е член на Висшия военен съвет.

Завербуван като съветски агент, става заместник-ръководител на разузнавателната група на Александър Пеев (Боевой). Чрез него ГРУ получава важна информация за заседанията на Висшия военен съвет при военното министерство, както и данни за състава на немските и българските войски, тяхното въоръжение и дислокация, за немските самолети и летища в България, както и за охраната по Черноморието. През април 1943 г. след провала на групата е уволнен от армията, но не е съден. След 9 септември 1944 г. е арестуван, но скоро е освободен. По-късно е репресиран покрай делото на Трайчо Костов и е изпратен в лагер. След Априлския пленум на ЦК на БКП е реабилитиран. През 1966 г. е награден със съветски орден „Червено знаме" и български „Народна република България".

Присъствието на разузнавателните служби на СССР в България датира още от началото на 20-те години на XX век. През първите години след Европейската война в страната работят РУ РККА (военното разузнаване на Работническо-селската армия, по-късно назовавана Червената армия), ИНО ОГПУ (външнополитическото разузнаване на Държавното политическо управление) и ОМС (секретната служба на Коминтерна).

ОГПУ/НКВД, зловещата и всемогъща репресивна организация, има своите разклонения и агентура в България, както и службата на Коминтерна, която осъществява пряка връзка между Изпълкома на Коминтерна, Задграничното бюро на БКП/БРП и партийните организации в страната, но големите успехи на съветските служби на Балканите и специално в България се дължат на военното разузнаване.

Б. Я. Шпак (Базаров), Х. И. Салнин (Осип), С. Г. Пупко (Фирин) и Б. М. Иванов (Краснославски) са нелегални резиденти на РУ РККА (военното разузнаване/Четвърто управление), които работят в България през 20-те години на миналия век. Между 1935 и 1944 г. на работа в легалната резидентура на съветското военно разузнаване към легацията в София и консулството на СССР във Варна са: И. Ф. Дергачов, Я. С. Савченко, К. Ф. Винокуров (Виноградов), В. Т. Сухоруков, И. А. Иконников, А. И. Бенедиктов (Хикс), И. С. Плакутин (Укротител), Л. А. Середа (Зевс), С. Д. Зотов, Г. Я. Горбачов.

През юли 1934 г. България установява дипломатически отношения със СССР, а съветският пълномощен министър пристига през ноември. Два месеца по-късно се създава първата легална резидентура на НКВД в София. Резидентът има прикритие като втори легационен секретар, а помощникът му е технически сътрудник (радист). Първият легален резидент на външнополитическото разузнаване е Василий Терентиевич Яковлев, който пристига в София през март 1935 г. Той е отзован в Москва във връзка със скандала с пълномощния министър Фьодор Разколников, който след отказ да се завър-

не в СССР през април 1938 г. заминава в Париж. В. Т. Яковлев преживява репресиите от 30-те години на XX век и след Втората световна война е резидент в Австрия.

Друг служител на външнополитическото разузнаване в София – Василий Путин, успява в края на 30-те години да вербува агент в японското посолство в София и чрез него да се добере до японски тайни шифри. Благодарение на това в началните месеци на руско-германската война СССР успява да дешифрира част от дипломатическата кореспонденция между Токио и Берлин. В. Путин е в ГПУ от 1921 г. и преди пристигането си в София е работил под прикритие в Китай и Монголия.

На 5 септември 1944 г. Дмитрий Яковлев, съветникът в съветската легация в София, връчва на министър-председателя Константин Муравиев официалното потвърждение, с което СССР обявява война на България. Това фактически е Дмитрий Георгиевич Федичкин (Яковлев), резидентът на НКГБ у нас. Работил е за съветското разузнаване в Китай (Манджурия), след това в Естония, Полша и Италия. Под прикритие като втори секретар в съветската легация в Рим, той сменя на същия пост Павел Журавльов, който още през 1934 г. е успял да вербува като „агент за влияние" Иван Стаменов, третия ни секретар в българското посолство в Рим, който от 1940 до 1944 г. е наш пълномощен министър в Москва.

Същият този Федичкин-Яковлев пристига на работа в София през ноември 1943 г. в изпълнение на новите директиви, изготвени от Всеволод Меркулов, министър на Държавна сигурност на СССР. Задачите са изясняване на вътрешнополитическата ситуация в България и позициите на отделните политически групировки в страната. През зимата и пролетта на 1943–1944 г. Яковлев, съвместно с пълномощния министър в София Александър Лавришчев, осъществява срещи в курорта Чамкория (Боровец) с редица политически дейци от опозицията, между които Никола Мушанов, Никола Петков, Атанас Буров, Димитър Гичев, професор Петко Стайнов, митрополит Стефан и др. Повечето от тях са евакуирани в курорта след бомбардировките от януари 1944 г., а някои имат и вили там. От друга страна, майор Георгий Горбачов, който работи за съветското военно разузнаване, прави сондажи с военни дейци от кръга „Звено" и с бившата Военна лига за осъществяване на евентуален военен преврат с помощта на съветски военни части. Чрез тези връзки съветското ръководство в Москва получава далеч по-достоверна информация от България от онази, доставена по каналите на БРП–Коминтерна.

Разузнавателните групи на Азорский (генерал Заимов) и Боевой са само малка част от изградената в България в продължение на дълги години съветска разузнавателно-шпионска мрежа. Според архивни материали, които стават достъпни през последните години, числото на съветски агенти, кои-

то работят за гражданското разузнаване – НКГБ (Комитет за държавна сигурност към Министерството на вътрешните работи), или военното – ГРУ (Главно разузнавателно управление към Министерството на отбраната), са стотици, ако не и повече. Между тях са видни български политици и общественици, министри от правителства преди или след 9 септември 1944 г., дори министър-председатели, висши военни, интелектуалци, редови, „обикновени", „нормални" граждани. Повечето от тях са свързани с комунистическата партия, но има и лица, които са работели за Съветския съюз не само заради идеологически афинитет, но за пари и облаги или като обикновени авантюристи.

Полковник Стефан Савов Недев е военен от кариерата, който още през 1918 г. става член на Военния съюз и до 1944 г. служи в различни гарнизони на страната и заема важни управленски постове. Той е активен участник в превратa на 19 май. Като военно аташе в Букурещ по собствена инициатива е завербуван за съветски разузнавач. Той е в тясна връзка с резидентурната група на разузнаването в България, която е под ръководството на Савченко, дипломат в съветската мисия в София. Полковник Недев снабдява съветското разузнаване с важни военни сведения и решения до отзоваването му през февруари 1941 г.

Българските власти получават информация от германското контраразузнаване за измяната на полковник Недев, но вместо разследване през април 1942 г. той е назначен за началник-щаб на I софийска армия, а през май 1943 г. – за началник на РО при щаба на войската. По същото време той установява връзка с представителя на Абвера (немското военно разузнаване и контраразузнаване) в София подполковник Ото Вагнер (д-р Делиус). През юни 1944 г. Недев е освободен като началник на военното разузнаване на армията и изпратен като строеви командир в Скопие, където остава до 9 септември. След завръщането му в София е арестуван и е осъден на смърт от Народния съд. Но е запазен от съветските войски, намиращи се у нас след превратa, по-късно дейността му е официално призната от Андропов, председател на КГБ през 70-те години. Съпругата му е братовчедка на генерал Никола Михов, който става военен министър във второто правителство на проф. Богдан Филов (1942–1943), а през септември 1943 г. е регент на малолетния цар Симеон II. След 9.IX.1944 г. тя работи със съветските разузнавателни органи и по нейни донесения са разкрити и наказани участници в конспирациите „Цар Крум", „Нелегален офицер" и „Военен съюз" през 1944–1947 г. След произнесената смъртна присъда на Народния съд срещу Недев, по разпореждане на генерал Вул (Волков) от съветската мисия в СКК (Съюзническата контролна комисия) той и Андрей Праматаров, бивш началник на външното контраразузнаване (отделение „Б" на Държавна сигурност), който също има смъртна присъда, са предадени на разпореж-

дане на съветската инспекция в България и веднага след това са изпратени в Москва. Там те са старателно и подробно разпитвани и дават сведения за дейността на немското, английското и турското разузнаване и за политически партии, организации и отделни политици и общественици в България. (Информационна справка № 2239 на съветското КГБ, където е описана каква е била тогава идеята на НКВД за него: „Набелязване на оперативни мероприятия, които да се проведат с негово участие и използване".)

С Указ № 11 от 13 декември 1945 г. полковник Недев е помилван, като смъртната му присъда е заменена с петнадесет години строг тъмничен затвор. По-късно с нов указ той е окончателно помилван и освободен. Почти до последните си дни Недев и Праматаров – вече като сътрудници на Държавна сигурност – са принуждавани да дават сведения и да се явяват като свидетели по политически дела. През 1976 г. ръководството на МВР отпуска на Недев еднократна помощ от 3000 лв., а пет години по-късно му се отпуска лична пенсия с решение на Държавния съвет на НРБ и секретариата на ЦК на БКП.

Борис Мануилович Афанасиев с псевдоним Гамма е българин, роден през 1902 г. в гр. Лом. От 1922 г. членува в БКП. Арестуван и обвинен за подготовка на покушение срещу министъра на образованието. По решение на БКП е изведен нелегално от страната с документи на казак белогвардеец. От 1923 г. е член на РКП(б). През 1927 г. става научен сътрудник в Комунистическия университет „Я. М. Свердлов". Свързва се със съветското разузнаване и през 1932 г. е изпратен на нелегална работа във Виена.

През1936 г. ръководи нелегална група във Франция, където прониква в ръководството на троцкистката организация в Париж и ръководи агента Марк Сборовски (Тюлпан), внедрен в близкото обкръжение на сина на Лев Троцки. На 4 септември 1937 г. в Лозана, Швейцария, заедно с разузнавача В. Правдин (Роллан Аббия) ликвидира невъзвращенеца Игнат Рейс, взел активно участие по похищаването на генерал Милер. След връщането си в СССР става заместник-началник на отдела на специалното бюро при наркома на вътрешните работи.

През март 1941 г. е назначен за началник на отделение в Първо управление на НКГБ на СССР (външното разузнаване). Изпратен е в Берлин през 1941 г. и прави опити да проникне в обкръжението на Мартин Борман. През юли същата година през Турция се завръща в СССР. По време на Втората световна война е един от близките сътрудници на Павел Судоплатов и води разузнавателно-диверсионната работа в тила на нацистите.

През 1947 г. е уволнен от органите на МГБ заради отрицателна характеристика. След смъртта на Сталин е върнат на работа, като му е дадено звание „полковник". От 1958 до 1965 г. работи като заместник-редактор на литературни списания. Награден с ордените „Червено знаме", „Отечествена

война" – I степен, „Червена звезда", почетен знак и други медали. Обявен за заслужил деятел на културата на СССР.

Друг виден българин и съветски кадрови офицер от военното разузнаване е генерал Иван Цолов Винаров с псевдоним Март, за когото стана въпрос в предишните страници. Той е роден през 1896 г. в Плевен. Член на БРСДП (т.с.) от 1916 г. и е активен сътрудник в нелегалния партиен канал Варна – Севастопол, по който се пренася оръжие за България. Арестуван е през есента на 1921 г. и осъден на осем години затвор, но през декември 1922 г. избягва от ареста и заминава за Съветския съюз. Вече като съветски разузнавач участва в група на РУ на щаба на РККА и през 1924–1925 г. се занимава с прехвърлянето на оръжие за БКП и разгръщаните от нея партизански чети. След атентата в църквата „Св. Неделя" помага за извеждането от страната на комунистически функционери. От 1926 до 1929 г. е съветник в Китай по въпросите на разузнаването в групата на Христофор Салнин (Осип). Същият Салнин е бил резидент на РУ РККА в България през 20-те години на XX век. В Китай е била и съпругата на Винаров Галина Лебедева, която работи като шифровчик в съветските представителства в Пекин и Харбин.

От 1930 до 1933 г. Винаров е главен резидент на съветското военно разузнаване в Австрия, където организира разузнавателна мрежа в редица европейски страни – Полша, Чехословакия, Румъния, Югославия, Гърция, Унгария, България и Турция. Организира разузнавателна група в чешките военни заводи и в заводите „Шкода". От декември 1936 г. на Иван Винаров е възложено ръководството на разузнавателна група в Париж, която обхващала не само Франция, но и съседните страни. Една от главните ѝ задачи било набирането на бойци и материали за републиканските сили в Испания.

През юли 1938 г. е уволнен от РККА заради „служебно несъответствие", но след две години е възстановен. През Втората световна война е офицер в състава на Отделната мотострелкова бригада със специално предназначение (ОМСБОН). Бригадата е била част от групата специални войски при НКВД на Съветския съюз, която се е занимавала с диверсионни операции в тила на немците. В нейния състав е имало и около 100 българи.

През 1941–1942 г. изпълнява разузнавателна задача в Турция. През 40-те години е съветник на Георги Димитров по въпросите на разузнаването. През май 1944 г. Винаров е изпратен в Черна гора и се присъединява към комунистическите партизани в Югославия. След 9 септември 1944 г. Иван Винаров завежда военния отдел при ЦК на БКП, става министър на строежите и пътищата в първото правителство на Вълко Червенков. През 1960 г. той е произведен в чин генерал-лейтенант, а през 1964 г. получава званието „Герой на социалистическия труд".

От голяма важност за съветското военно разузнаване са успехите на шпионско-разузнавателните групи, организирани от опитния съветски агент Стефан Богданов. Той е роден през 1910 г. в Трявна. Става член на БКП и завършва Висшата партийна школа на Коминтерна в Москва (1932–1933). През 1937 г. е вербуван от съветското военно разузнаване. След завръщането си в България участва в нелегалната дейност на БКП, заради което е арестуван и съден и излежава пет години в арести, затвори и лагерите „Гонда вода" и „Кръсто поле". Едновременно с тази дейност – известна на полицията – организира изграждането на специални разузнавателни групи, снабдени с радиопредавателни станции за директна връзка с Москва.

През 1942 г. нелегалната му работа, свързана с БКП, е засечена, той е арестуван и осъден на доживотен затвор. Дейността му в полза на СССР остава незабелязана и той спокойно доживява в затвора септемврийския преврат. Неговият брат Петър Богданов е заловен, осъден на смърт и разстрелян през 1942 г. по процеса срещу ЦК на БКП.

След 9 септември 1944 г. Стефан Богданов завежда отделение „Б" (контраразузнаване) на Държавна сигурност. През септември 1949 г. той е арестуван и в продължение на две години е разследван и изтезаван, осъден е на 15 години затвор по обвинение, че участва в тайна организация, ръководена от Трайчо Костов. Излежава седем години в Бургаския затвор и Белене и е освободен след Априлския пленум в 1956 г. Става директор на Българска фотография, а после е търговско аташе в Швейцария.

През 1970 г. е уволнен като съветник на министъра на земеделието, защото изпраща писмо до ЦК на БКП в защита на съветския писател Солженицин. През 1981 г. отново е арестуван, разследван и изключен от партията. Умира през 1986 г. През 1991 г. посмъртно са издадени спомените му „Две смърти няма, а без една не може".

Помощник на Стефан Богданов в софийската разузнавателна група е Любомир Антонов Пентиев с псевдоним Крит. Той е един от най-сполучливо законспирираните съветски агенти преди 9 септември 1944 г. Пентиев е роден през 1910 г. в Шумен и завършва право в Женева. Той е разкрит и задържан чак през юли 1944 г., но в периода на разследването му настъпва превратът и той е освободен от затвора на 9 септември 1944 г., без да е съден.

Неговият заместник Стоян Петров Шарланджиев успява да се укрие, преминава в нелегалност и продължава да работи за съветското разузнаване. Сведения за дейността им полицията получава от показанията на Христо Лолов Атанасов, който е задържан по това време. След 1944 г. Любомир Пентиев работи в органите на МВР. Назначен е за генерален консул в Истанбул през 1948 г. и е бил посланик в Швеция и Мали (1962–1965). Почива през 1970 г.

Стоян Петров Шарланджиев с псевдоним Хемус е заместник в разузнавателната група на агента на ГРУ Любомир Пентиев. Той е роден през 1915 г. в Мелник. Завършва висше образование, специалност „Химия". Присъединява се към БКП и през 1939 г. като студент е привлечен в софийската разузнавателна група на Стефан Богданов. След това става заместник на Любомир Пентиев. Организира тайна работилница за взривове на групата в с. Църква, Пернишко. В тази дейност участват също Анушка Драгиева и Лиляна Милошева. След 9 септември 1944 г. е директор в системата на българската кинематография.

По-големият брат на Стоян Шарланджиев, Тодор Шарланджиев, също е привлечен като агент на ГРУ с псевдоним Родос. Той е роден през 1912 г. в Мелник. През 1940 г. става участник е в софийската разузнавателна група на съветското военно разузнаване, ръководена от Стефан Богданов. След 9 септември 1944 г. е на работа в един от софийските районни съвети.

Друг съветски агент от разузнавателната група на Стефан Богданов е Методи Кирилов Христов, роден през 1912 г. в Радомир. Той е завербуван през 1942 г. като информатор. След 9 септември 1944 г. е командир на Втора пехотна дивизия до 1950 г., а от 23 февруари 1950 г. е назначен за началник на Политическото управление на войската с решение на Политбюро на ЦК на БКП. Достига до звание генерал-лейтенант. Умира през 1975 г.

За ГРУ работи и Нейчо Йорданов Стоянов с псевдоним Дол. Той е роден на 17 юли 1904 г. в с. Караумур, Силистренско. Става член на БКП и през 1940 г. е привлечен в разузнавателната група на Стефан Богданов със задача да набира и предава разузнавателни сведения за района на гр. Русе. В началото е бил на пряко ръководство при Стефан Богданов, а след началото на войната между Германия и СССР е предаден на ръководство към Варненската разузнавателна група.

Иван Будинов Стоянов е роден на 14 август 1918 г. в Перник. Завършил е висше образование, специалност „Агрономство". Член на БКП. Завербуван от ГРУ и участва в дейността на групата на Стефан Богданов. През 1942 г. е използван като радист. Радиостанцията му е била разположена в с. Църква, Пернишко. След 9 септември 1944 г. работи в държавната администрация. През 1962–1968 г. е министър на външната търговия, народен представител (1966–1976), член на ЦК на БКП.

Асен Митов Търговски е друг член на разузнавателната група на Стефан Богданов. Той е роден в с. Църква, Пернишко. С негова помощ в къщата му е инсталирана радиостанцията на шпионската група, чрез която радистът Иван Будинов Стоянов е извършвал предаването на разузнавателните сведения.

Крум Петков Каишев е роден през 1913 г. в с. Чокманово, Смолянско. Следва химия и още през 1940 г. като студент е завербуван към ГРУ и е участ-

ник в разузнавателната група на Стефан Богданов. Квартирата му също е служила за явка на ръководството на групата. След 9 септември 1944 г. Крум Каишев става професор по инженерна химия и през периода 1963–1964 г. е ректор на Висшия химикотехнологичен институт в София.

Други членове на групите, ръководени от Стефан Богданов в полза на ГРУ, са Иван Зафиров Тупачки и Анастаска Тополигова. Информацията за тях е оскъдна. Тупачки е родом от радомирските села, но живее главно в София. Има сведения, че той и квартирата му в София са били използвани от резидентурата на ГРУ за явка. Анастаска Тополигова е привлечена към групата на Стефан Богданов през 1941 г. Известно е, че е събирала разузнавателни сведения до 9 септември 1944 г. Не е допуснала провал в разузнавателната си дейност и доживява до превратa на 9 септември 1944 г.

Христо Атанасов Христов е бил особено ценен агент на съветското военно разузнаване в България. Той е роден през 1916 г. в Севлиево. От декември 1940 до септември 1941 г. под ръководството на Леонид Середа, помощник военен аташе при легацията на СССР в България, и чрез Стефан Богданов Христо Христов е изпълнявал специални задачи в София, Пловдив, Казанлък и в други градове на страната. След продължително следене през май 1944 г. той е арестуван от българското военно контраразузнаване. След кратко разследване и процес е осъден на смърт като шпионин и е разстрелян на 7 юни 1944 г.

Загива и друг ценен агент на ГРУ. Кръстана Иванова Янева не е много известна като деец на съветското военно разузнаване, но дейността ѝ не е за пренебрегване. Тя е родена през 1914 г. в с. Височен, Драмска околия, днешна Гърция. През 1918 г. семейството ѝ се преселва в България и се установява в София, където Янева завършва висше образование – педагогика в Софийския университет. Членка на БОНСС, а от 1939 г. е член на БКП. През 1941 г. Янева е била привлечена на работа във Военния отдел при ЦК на БКП в помощ на Атанас Романов, друг съветски агент, който през 1942 г. е осъден на смърт и екзекутиран в София. Тя не е разкрита и през ноември 1942 г. е изпратена да работи в системата на съветското военно разузнаване в Германия. Изпращането на Янева е станало по искане на полковник Леонид Середа, военен аташе при съветската легация в София, чрез Стефан Богданов, който по това време работи в системата на съветското военно разузнаване под псевдоним Арбатов. През 1944 г. е разкрита от Гестапо, подложена на разпити и съд и е осъдена на смърт чрез гилотиниране.

Известният български композитор, диригент и общественик Светослав Обретенов Попов е бил съветски агент. Той е роден през 1909 г. в Провадия. През 1934 г. завършва Държавната музикална академия и композира песни с пролетарска тематика за постановки на театрите с левичарски уклон

„Народна сцена", „Т35" и „Реалистичен театър". Заедно с поета Николай Хрелков съставят и издават нелегално партиен сборник с революционни песни. От август 1941 до юни 1943 г. Светослав Обретенов е директор на Радио Варна. През 1943 г. е завербуван за работа в разузнавателна група на съветското военно разузнаване, на която е доставял ценни разузнавателни сведения. Не е известно дали е бил разкрит.

След 9 септември 1944 г. Обретенов създава масови песни, кантати и оратория.

Той е основател и диригент на Държавния радиохор, който през 1955 г. е преименуван на Българска хорова капела „Светослав Обретенов". Двукратен лауреат на Димитровска награда и посмъртно удостоен със званието „Народен артист". Починал на 16 май 1955 г.

Друг ценен, макар и не много известен съветски агент е Иван Първанов Пейчев. Той е роден на 15 май 1901 г. в гр. Фердинанд (дн. Монтана). Член на БКМС в периода 1919–1923 г., на БКП от 1924 г., а на ВКП (б) – от 1925 г. Занимава се и с радиолюбителство. След атентата в църквата „Св. Неделя" през 1925 г. е осъден задочно на 12 години затвор.

Избягва в СССР и завършва КУНМЗ в Москва (1925–1928), както и радиокурсове в Минск (1929–1930). От май 1930 г. е сътрудник на радиослужбата на Изпълнителния комитет на Коминтерна. През 1933 г. е изпратен нелегално в Гърция, за да организира радиовръзка с ЦК на Гръцката комунистическа партия. След това до 1934 г. е в Чехословакия, където подготвя радисти за нелегална работа в полза на СССР в различни държави. Със същите задачи е изпратен в България, където през 1934–1936 г. организира радиовръзките на ЦК на БКП с Москва. След завръщането си в СССР участва в създаването на портативни радиостанции за РККА, както и в подготовката на радисти за съветското военно разузнаване. През 1941–1942 г. отново пристига в България, за да изгради връзката на София с Центъра, и след това се връща в Москва.

Българската полиция с помощта на германски специалисти успява да разкрие множество радиогрупи на съветското военно разузнаване. Поради това през есента на 1943 г. ГРУ изпраща Иван Пейчев в България, за да възстанови част от загубените връзки. Той не смогва да се добере до България, но съумява да изпълни задачата чрез оборудване, което му осигуряват югославските партизани. Оцелява и след превратa на 9 септември 1944 г. работи в органите на МВР и Министерството на съобщенията.

Никола Райков Белопитов е друг съветски агент, който успява да оцелее. Роден е през 1901 г. в Панагюрище. Изучавал е електроинженерство във Виена. Член е на БКП от 1920 г. Участва в септемврийския метеж през 1923 г., за което е арестуван. След освобождаването му от ареста заминава

за Гданск, за да продължи образованието си. Там става член на Германската комунистическа партия под името Николаус Фрай. През 1928 г. е вербуван от ГРУ и получава псевдонима Паул Бекерт.

Белопитов завършва обучението си в Гданск и с диплома на електроинженер се завръща в България, работи като електромеханик на ВЕЦ „Въча", постъпва в Главна дирекция „Поща, телеграф, телефон". Още през 30-те години на XX век участва в конспиративна дейност в групата на съветския разузнавач Димитър Ананиев с псевдоним Мими. Белопитов предава на съветското военно разузнаване шифрованата държавна и дипломатическа поща, до която има достъп в местоработата си. От 1939 г. е един от радистите в групата на съветския агент Владимир Заимов (Азорски). Арестуван е на 23 март 1942 г. по делото „Заимов", но е освободен поради липса на доказателства. Веднага възстановява контакта с ГРУ и през периода 1942–1944 г. е сред най-важните съветски агенти в страната. През лятото на 1944 г. оборудва и започва дейност с втора нелегална радиостанция. След 9 септември 1944 г. е назначен за директор на Главна дирекция „Поща, телеграф, телефон". От 1947 до 1950 г. е директор на ДО „Елпром", след това директор на Института по съобщенията, а от 1960 до 1963 г. оглавява Института по електропромишленост в София. Умира през 1972 г.

Интересен и много способен съветски агент е българинът с бесарабски произход Зиновий Зиновиевич Христов (Николай Иванов Добрев). Той е роден на 15 юни 1917 г. в с. Ботево, Запорожка област, Украйна. От 1938 г. е в РККА. През 1938–1940 г. получава разузнавателна подготовка в разузнавателния отдел на щаба на Черноморския флот. През есента на 1941 г. е изпратен в България с моторна лодка. Установява се в гр. Добрич, използва псевдонима си, легендиран като преселил се след Крайовската спогодба българин от Румъния. През август 1941 г. се установява във Варна, където открива гостилница за прикритие на дейността си.

През периода от октомври 1941 до септември 1944 г. ръководи разузнавателна група на съветското военно разузнаване в България. Работата му е стегната и изключително дисциплинирана, без допускане на провали. Първоначално предава информация на Зара Стойкова, радистка от групата на Гиньо Георгиев Стойнев, а след разкриването ѝ през август 1943 г. предава директно на Центъра чрез собствена радиостанция, намираща се в шивашкото ателие на неговата приятелка и любовница Такухи Бедросова.

Редовно информира разузнавателния отдел на щаба на Черноморския флот за обстановката и събитията в района на Варна – по суша, море и крайбрежието. След демобилизирането си през 1946 г. се завръща в Съветския съюз и завършва история. Става преподавател по история в училище в гр.

Николаев, след това е началник на отдел „Народно образование" в същия град.

Генерал-лейтенант Щерю Атанасов от българската народна армия е виден съветски агент, който доживява до 9 септември и прави партийна и военна кариера (той бе споменат по-горе). От 1925 г. е член на ВКП (б). Завършва Комунистическия университет на националните малцинства на Запада (КУНМАЗ) в Москва през 1930 г. и работи в ЦК на ВКП (б) и Отдела за международни връзки (ОМС) на Коминтерна, който на практика е представлявал разузнавателната структура на Коминтерна.

През 1934–1936 г. е изпратен като агент на съветското военно разузнаване в Испания. След 1938 г. създава и ръководи разузнавателен пункт на ГРУ в Турция, чрез който се поддържат връзки с България, Гърция, Югославия, Испания и Москва. През 1939 г. се завръща в СССР, където ръководи пункта за свръзка на Коминтерна в гр. Измаил. От 1942 г. участва в Отделната мотострелкова бригада със специално предназначение (ОМСБОН) на НКВД, където се занимава с подготовката на командоси за саботажни и разузнавателни дейности в тила на врага (на СССР) в Германия, Италия, Унгария, Румъния и Финландия.

През 1943–1944 г. е командирован за изпълнението на специални задачи в щаба на Народноосвободителната армия на Югославия. След 9 септември 1944 г. се завръща в България и става помощник-командир на I българска армия. Заема множество различни висши длъжности в БНА, до 1962 г. е член на ЦК на БКП. Умира през 1967 г. в София.

Пипалата на съветското разузнаване се простират и в правителствените среди, в администрацията и в министерствата. За някои от тях е известно по собствени признания, за други се мълви, за трети е трудно да се докаже принадлежността им към чужди разузнавания по обясними причини. От друга страна, има изобилие от материали, публикувани преди 1989 г., които дават много сведения за съветски шпиони, активни през военните години. Архивите на българските служби още не са напълно отворени, но възможно е най-богатите и автентични документи и сведения да се намират извън страната.

В академичните среди и сред интелигенцията не липсват привърженици, последователи и симпатизанти на СССР. Между многото известни имена са тези на професорите Дончо Костов, стипендиант на американската фондация „Рокфелер", специализирал в САЩ и СССР, председател на Българо-съветското дружество и работил в полза на съветското разузнаване, и Димитър Михалчев, философ, първият пълномощен министър в Москва след 1934 г. Бъдещият регент, философът Тодор Павлов участва активно в мрежата на съветското разузнаване и служи за връзка меж-

ду съветската легация в София и чужденци – съветски агенти, главно от Чехословакия.

Други известни имена са професор Асен Златаров, който посещава СССР през периода на Сталиновите чистки и след това публикува хвалебствената за болшевишкия режим „В страната на съветите" (неговата съпруга Евдокия сътрудничи активно на генерал Заимов); юристът професор Гаврил Кацаров, поминал се в Швейцария през 1953 г., професор Иван Лазаров и съпругата му д-р Лазарова, Асен Бояджиев, Лулчо Червенков, адвокатът Найден Николов, професор Ст. Белинов, председател на Българо-съветското дружество, професор Никола Долапчиев, звенар и активен деец в същото дружество, и други.

Писателите Славчо Васев, Павел Вежинов, Кръстю Белев, Владимир Русалиев и други журналисти и интелектуалци сътрудничат на вестник „Воля", издаван от генерал Заимов със съветски пари за кратко време през 1939 г.

Причините за характера и същността на политическите виждания, становището спрямо войната и воюващите лагери, избора на България и настроенията на значителна част от българската интелигенция са комплексни. Всички тези хора принадлежат към елита на България, те са уважавани интелектуалци, професори и – както и да бъдат оценявани – не могат да бъдат отстранени от духовния елит на нацията. А той е дълбоко и отдавна прояждан от левичарски, марксистки и анархистки идеи и немалка част от него изповядва чужди, небългарски веяния и идеологии. Към това се прибавя специфично българската нихилистка нагласа, традиционна още отпреди Освобождението, привързаността към Русия и Изтока, както и следи от комплекси за малоценност, съпровождащи интелигенцията от момента на създаването ѝ.

При оценката на тези хора трябва да се има предвид, че те не са компактна група. Възгледите, схващанията и настроенията им не са еднакви, в някои случаи не са и сходни. Някои от тях са убедени републиканци, други са привърженици на идеята за „интегрална Югославия", в която да бъде включена и България, трети са свързани финансово или икономически с Англия и Франция. Много от тях уважават, ценят и обичат Русия и всичко свързано с нея, което пренасят и към Съветския съюз. Особено значение изиграва и продажността: немалко от заловените изменници, предатели и чужди шпиони работят за пари или поне приемат финансова издръжка от СССР, Югославия и от другаде извън поеманите разноски и средства за вербуване и екипировка.

Това, което ги обединява в преценката на времето, е отрицателното отношение към държавността и това е, което в края на краищата води към негативна оценка на дейността им по време на войната и около преврата на 9

септември. Преследването на по-голямата част от тях от комунистите, след като до голяма степен те бяха помогнали за установяването на новия режим, е още едно доказателство, че политически грехове, както и такива от идеен характер, лични предпочитания и моментни настроения са простими, но подкопаването на държавността – никога. Дори когато се изгражда държавност от съвършено различен тип от тази, против която са се борили интелектуалците, за които става дума.

Между многото интелектуалци, писатели, художници и музиканти, симпатизиращи на СССР, са се намирали и такива, които през войната са били свързани пряко с нелегална работа в полза на Русия. Такъв е бил писателят Кръстю Белев, нелегален радист, също Кирил Николов, приятел на поета Вапцаров, съден заедно с него.

В средите на индустриалци, търговци и предприемачи също има привърженици на левите идеи. По-често това не излиза извън рамките на убеждения или идейна привързаност, но понякога, както в случая със семейството Славови, индустриалци от Сливен, те биват използвани за нелегална дейност. Някои от тях стават ятаци на партизаните, други служат пряко на съветското разузнаване.

Към Отечествения фронт гравитират и други офицери и левичарски настроени общественици от различни течения. С тях започва да работи Никола Петков, земеделец, брат на убития през 1925 г. земеделски деец Петко Д. Петков и син на Димитър Петков, опълченец и сподвижник на Стефан Стамболов, министър-председател (1906–1907). Официално БЗНС „Пладне", към който принадлежат Коста Тодоров, д-р Г. М. Димитров и други земеделски дейци от 30-те години, не се присъединява към Отечествения фронт, но при разни незаконни прояви спрямо държавата действа паралелно с него. Пладненците, главно по линия на югославските си връзки, се оказват замесени в шпионска и разузнавателна дейност на страната на Великобритания и САЩ.

Също както комунистите и пладнарите не странят от открита дейност против своята държава за чужди интереси. През 1942 г. са разкрити други пладнарски заговори и се състоят съдебни процеси за предателска и шпионска дейност в полза на Англия. Осъден на смърт и обесен е инженер Георги Вълков. По същия процес е съден задочно и Гемето. В Пловдив е осъден Георги Хълчев с друга група шпиони.

Във въоръжената съпротива от 1941 до 1944 г. наред с комунистите, които са мнозинството от партизаните и ятаците, участват и леви земеделци. След установяване на новата власт на 9.IX.1944 г. пладнарите имат 4 министри в правителството на Кимон Георгиев, толкова, колкото имат и комунистите. Никола Петков е един от тях.

През лятото на 1944 г. особена активност развива Отечественият фронт. Тогава към него се присъединяват редица политици и общественици, дотогава непознати (или добре прикрити) като приятели на комунистите. Сред тях са хора като професор Петко Стайнов, бивш сговорист и звенар, Димо Казасов, бивш социалдемократ и звенар, радикалът професор Петко Стоянов, социалдемократите Григор Чешмеджиев и Димитър Нейков, както и приятелите на Никола Петков от „Пладне" Ангел Държански, Борис Бумбаров и Асен Павлов. Всички те стават министри в кабинета на Кимон Георгиев. През лятото на 1945 г. министър става и Стоян Костурков, радикал.

Двама от тримата нови („революционни") регенти са бивши сговористи. Народнякът Цвятко Бобошевски дори е бил министър в деветоюнското правителство на професор Александър Цанков. Юристът професор Венелин Ганев е формално от радикалната партия. В навечерието на преврата от 1944 г. към Отечествения фронт се прехвърлят личности, които идват от неочаквани места, даже и от лоялната опозиция. Явно за тях той се оказва печелившата карта.

Националните сили

Съществува и опозиция на управляващите отдясно и тя е много различна от традиционното дясно, това на „лоялната опозиция". Тези хора, известни като „националните сили", имат голямо влияние в българското общество. Най-изявеният техен политически представител е професор Александър Цанков, много добре познат на нацията. Той е човекът, който се гордее, че е спрял комунизма през 20-те години на миналия век. Министър-председател е от 9 юни 1923 г. до 4 януари 1926 г., когато е заместен от друг сговорист, Андрей Ляпчев. Той е министър на народното просвещение през 1930–1931 г. и председател на XXI и XXII народно събрание. От началото на 1933 г. Цанков ръководи създаденото от него Народно социално движение (НСД), популярността му нараства и се говори, че той е бил много близо до овладяване на властта през май 1934 г., но е бил спрян от Военната лига и „Звено" с преврата от 19 май 1934 г.

Няма съмнение, че Цанков е най-известната фигура вдясно („крайната десница" не е точен термин, понеже има движения, които са също популярни по онова време, но са по-радикално настроени от Цанков, „по-десни"), с него се съобразяват Дворецът, другите политици и всички български държавници. Професор Цанков и някои от съмишлениците му са редовно избирани за народни представители и участват активно в пренията и разискванията в предвоенните години и по време на войната. Освен професор Цанков

народен представител е и Тодор Кожухаров, издател и главен редактор на в-к „Слово", в който пише под псевдонимите Федя Чорни или щабс капитан Копейкин.

Към движението на Цанков се присъединяват политици отдясно, но и от центъра и отляво, негови последователи са дори бивши земеделски водачи. При него са или са били за известно време личности като професор Любен Диков, Георги Черноок, Димитър Соколов, Никола Търкаланов, професор Мишайков, Христо Статев, Христо Калфов, Димо Казасов, Коста Томов, земеделски водач, генерал Иван Русев, Йосиф Робев, председателят на многобройния и влиятелен съюз на запасните подофицери, и други. Социалната насоченост на движението и неприкритият му антикомунизъм му спечелват много приятели, но и дразнят враговете му, които не са спрели до наши дни да го наричат „кръволок" заради потушаването на септемврийския метеж от 1923 г., както и за репресиите след атентата в църквата „Св. Неделя" през април 1925 г.

Макар и следен от властта – както впрочем и всички водачи на партии и организации, забранени след 19 май 1934 г., – той поддържа активността си, организира срещи със своите привърженици, говори публично и не пропуска случай да подчертае привързаността си към общобългарските идеали. Той и движението му са едни от най-последователните привърженици на потясно икономическо, политическо и военно сближение с Германия, което ги поставя в противоречие с официалната държавна политика. След 1941 г. апелите за по-тесен съюз с немците се усилват. В очите на Двореца и последователните правителства от 1936 до 1944 г. професор Цанков е най-големият конкурент за тяхната власт. Връзките на професора с германците, особено по време на войната, допълнително подхранват тези опасения.

Другите видни представители на „националните сили" са водачите на съществуващите полулегално националистически организации. Между тях най-многобройни и влиятелни са Съюзът на българските национални легиони (СБНЛ) и Ратници за напредъка на българщината (РНБ). Макар че тези организации не са политически партии и не участват в избори, те също попадат под ударите на закона, забраняващ партиите от 1934 г., и дейността им се спъва и ограничава, водачите им са следени и през повечето време на съществуването им след 1934 г. те са поставени извън закона. Особено строго е отношението към ратниците. Техният водач професор Асен Кантарджиев е постоянно арестуван, задържан, интерниран, а членовете на РНБ са подложени също на тормоз и преследвани.

Не са забравени и легионерите. Срещу петима от тях, включващи един от техните водачи, Иван Дочев, е водено следствие, края на април 1937 г. е осъден по чл.5 и чл.7 от Закона за разпространение на нелегални писма на една година затвор. Но отношението на властта не е еднозначно. Правени

са редица опити, някои успешни, други – не, да се кооптират видни членове на националистическите организации във властта и по този начин да се извърши естественото им преливане като поддръжници на управлението. Петър Габровски, помощник на професор Кантарджиев в РНБ, става министър на железниците, пощите и телеграфите в последното правителство на Кьосеиванов (1939–1940), а от февруари 1940 г. е министър на вътрешните работи в правителството на Филов. Друг виден ратник – Александър Белев, оглавява новосъздаденото „Комисарство по еврейските въпроси". При него на работа постъпват доста ратници.

През 1938 г. споменатият Иван Дочев е назначен за кмет на Калофер, а след 1940 г. е кмет на Силистра. По-късно той е на работа в МВРНЗ и става председател на казионното Сдружение на земеделските стопани. Друг виден легионер и бивш водач – Денчо Стефанов, става секретар на също казионната Професионална организация на работниците. В XXV народно събрание има и четирима народни представители, за които се смята, че са легионери или избрани с легионерска подкрепа. Това са д-р Никола Минков, Лазар Попов, Иван Батембергски и д-р Атанас Попов. Те гласуват с правителственото мнозинство, но заемат, общо взето, позиции, които са надясно от правителствените.

СБНЛ е организация със силно изявена антикомунистическа насоченост. Тя е и социално ориентирана, което извънредно много възмущава и дразни левите среди, главно комунистите, които гледат на социалния въпрос като свой монопол. Главният ѝ лозунг е „За национално силна и социалносправедлива България".

Подходът на ратниците не е много различен. Те са също социално ориентирани и в пропагандата си нападат особено плутокрацията, модерно за тогавашното време понятие и удобен противник.

При водената борба за душите на младежта с комунистите изглежда, че националистите са се оказали победители, понеже масовостта на организациите им и тяхната популярност далеч надхвърлят крайно скромните възможности на ремсисти и комунисти. Ратници и легионери твърдят, че членовете на всяка от организациите им са стотици хиляди, което се признава и от официалната комунистическа историография, докато комунисти и ремсисти рядко са надхвърляли 10–30 хиляди последователи в най-добрите си години.

„Националните сили" симпатизират на Германия и на силите от Оста и съзират във войната очакваната възможност за България да постигне националните си идеали. Те са реваншистки настроени и приемат с радост обединението на целокупна България след 1941 г. Те са и сторонници на последователна поддръжка на Германия в борбата ѝ против болшевизма, в който съзират непосредствена опасност за държавността. Някои от водачите им

поддържат лични връзки с немски лидери и понякога се опитват да използват подкрепата на Берлин за политическите си цели.

Към десните сили принадлежат също членовете на многочислената през 20-те години „Родна защита", от която по-късно се роят легионерите. Младите паисиевци: Българският младежки съюз „Отец Паисий" (БМСОП), чиято майчина организация е Всебългарският съюз „Отец Паисий", се намира по-близо до силите на „лоялната опозиция". Традиционният български национализъм, както се разбира през първата половина на миналия век, се изповядва и от многобройните и влиятелни сдружения на запасните офицери, запасните подофицери, „Бойците от фронта", различните студентски съюзи и корпорации и накрая, но съвсем не по значение и авторитет, и от всички емигрантски организации, обединяващи тракийци, добруджанци, западнопокрайненци и, разбира се, на първо място ВМРО.

Всички тези съюзи, организации и сдружения са били мощен и здрав източник на кадри и енергия. И българските държавници – особено по време на войната – биха могли да съжаляват, че не са положили усилия за своевременното им използване за запазване и укрепване на българщината. Главната пречка е практическата невъзможност за обединяването им в служба на общи идеали, които са почти идентични за всички изброени групи.

Първият сериозен опит за обединение настъпва веднага след смъртта на царя, когато водачите на СБНЛ, РНБ и БМСОП подписват формално споразумение за координация и общи действия, но то остава неизпълнено, само на книга. Втори, също неуспешен, опит се прави през август 1944 г. Тогава професорите Асен Кантарджиев (РНБ) и Александър Цанков призовават членовете си към общи действия, но по това време е вече много късно, за да се направи нещо съществено.

Макар и несвързани формално с десните сили, съществуват и функционират много активно редица български политици, държавници и общественици, които изповядват сходни схващания. Такива са хората около малката, но интересна и влиятелна „Българска орда", в която са интелектуалци от мащаба на Димитър Съсълов, Николай Станишев и Фани Попова-Мутафова и съпругът ѝ Чавдар Мутафов, личности като полковник о.з. Христо Калфов, председател на Народното събрание, професор Любомир Владикин, теоретик на „Новия ред" в Европа и България.

С тях са и по-дясно ориентирани политици, главно народни представители в XXV народно събрание: родозащитниците Дочо Христов, министър на вътрешните работи в правителството на Добри Божилов, и Гаврил Ленков, депутат от Фердинанд (сега Монтана), Серафим Георгиев, депутат от Берковица, Александър Сталийски и професор Александър Станишев, министри в правителството на Багрянов, и други. Всички те с изключение на

напусналите България около превратa на 9.IX.1944 г. загубиха живота си в последвалия терор или бяха доубити от Народния съд.

Понеже „националните сили" (дясната опозиция) съставиха националното правителство във Виена, може би някои допълнителни забележки са уместни с оглед на държанието им по време на войната в България и извън нея. Обвиненията им като нацисти или фашисти , разбира се, са несериозни, тъй като те имат по-скоро заклинателен характер, присъщ на комунистите и други леви сили, които клеймят по този начин всичките си противници. От друга страна, влиянието на идеите, идващи от Германия и Италия, върху вижданията и чувствата на „десните" през 30-те и 40-те години на миналия век мъчно може да остане незабележимо.

Силата на социалните идеи в двете авторитарни идеологии – на Хитлер и Мусолини – е била от много по-голямо значение, отколкото новият XXI век подозира. Компрометирането на националсоциализма се изгражда предимно върху преследването на евреите – и оттам се свързва с насилие и терор, модел, който получава завършен вид едва през 50-те години с въвеждането на понятието „тоталитаризъм" (който включва вече и фашизма). С времето към него се пришива и болшевизмът, който не може да не се чувства неуютно, поставен в същата приемна.

Социалният заряд, характерен за тези две идеологии, както и призивът за изграждането на „нов ред" (и „Нова Европа"), който отрича както болшевизма и комунизма, така и традиционното капиталистическо общество с видимите му и неприятни недъзи, са двете важни съставки в основата на популярността им, и то не само в Европа, по тяхното време. Третата – която набира не по-малко последователи – е безкомпромисното отношение към комунизма и крайните леви идеи, на първо място, болшевизма. Разбира се, другата им особено значителна характеристика – национализмът – е изглеждала не по-малко привлекателна.

Българският национализъм от 30-те и 40-те години на миналия век съдържа и трите споменати момента: той люби нацията, стреми се към „нов" социален порядък, който да е справедлив, честен и отворен към обикновения, малкия човек, и ненавижда комунизма, но също и плутокрацията. Легионери, ратници, млади паисиевци и Народното социално движение на Цанков в това отношение мислят и действат еднакво. Това не ги прави лоши националисти, още по-малко нацисти или фашисти. Неприятното е, че те трябва да работят в едно ускорено време при една вече бушуваща война със своята собствена динамика и да се съобразяват (или не) с фактори, върху които липсва контрол от тяхна страна.

Свързването на десните сили с Германия е факт, който трябва да се разясни. Той не може да бъде заобиколен. А победата на Съюзниците и окончател-

ният срив на болшевизма в СССР и комунизма в Средна и Източна Европа, които настъпиха в края на миналия век, са допълнителни усложнения при търсенето и намирането на мястото на българските националисти в тогавашните, както и в сегашните събития. Дали компрометирането на комунизма в световен мащаб е на същата плоскост, както това на нацизма и фашизма след 1945 г., е въпрос, който още не е изяснен.

Призивите за борба против болшевизма (СССР), комунизма (вътрешните левичари), а едновременно и против плутокрацията (Великобритания и САЩ, емблематичните поддръжници на „прогнилата либерална демокрация и парламентаризъм"), не са съвпадали винаги и непременно с държавните и националните интереси на България. Необяснимо за царя и Регентството е отстояването на съюза с Германия „на всяка цена", дори и когато държавата е пред непосредствена опасност (1944). Всеки държавник – български или не – знае или трябва да знае, че основната му задача е да нареди държавата си на страната на победителите независимо от цената, която трябва да бъде платена. Вярност към досегашен съюзник, борба докрай без оглед на последиците, „всичко или нищо" – това са термини, с които държавникът не борави. За него интересите на нацията, народа и държавата идват на първо място, останалото са детинщини.

Настъплението на БКП

Развитието на международните събития и особено военните неуспехи на Германия съвсем не работят за изпълнението на поставените задачи от страна на управляващите. Немската армия на Източния фронт е в отстъпление. След разгрома при Сталинград и неуспеха на германската лятна офанзива съветската армия си възвръща Таганрок, Брянск и Смоленск. През октомври 1943 г. настъплението достига Днепър и на 6 ноември Киев е превзет.

Новата 1944 г. – първата и последна година, която посрещат регентите и правителството след смъртта на царя – започва още по-зле. През февруари 1944 г. Червената армия влиза в Естония и достига до границите на Полша. През март и април падат Одеса и Тернопол, войските наближават границата с Румъния. През май Крим, както и цяла Украйна са в руски ръце. Офанзивата е мъчно удържима и скоро ще доближи Дунав.

Африканската авантюра е завършила с поражение за германци и италианци. Още през юли 1943 г. Оста Рим – Берлин – Токио се е пропукала с фактическото излизане на Италия от войната. Новото правителство в Рим начело с маршал Бадолио подписва акта за безусловна капитулация на 8 сеп-

тември. Мусолини и верните му фашисти обявяват Италианска социална република (Салò) и войната продължава.

След успешния съюзнически десант в Италия американците влизат в Неапол на 1 октомври 1943 г., но са спрени и войната се превръща в позиционна чак до 15 март 1944 г. Съпротивата там се води главно от германски части под водачеството на фелдмаршал Кеселринг, като Северна Италия остава в техни ръце още дълго време. Дългоочакваният „втори фронт" се открива на 6 юни 1944 г. с масивния съюзнически десант в Нормандия. Започва свиването на клещите около Германия от запад, от юг и от изток.

Положението в самата България не е много обнадеждаващо. Партизаните са засилили съпротивата срещу властта, в страната се появява неувереност и безпокойство. Над всичко тежат бомбардировките, които започват през късната есен на 1943 г. На 18 октомври е бомбардирано Скопие, има много ранени и убити. На 14 ноември 100 бомбардировача и 60 изтребителя нападат София, убитите и ранените са над 100. Голяма масирана бомбардировка, която парализира почти изцяло живота в столицата, се извършва върху София на 10 януари 1944 г. Следват разрушителни бомбардировки на 30 март и на 16 април, в които участват стотици съюзнически самолети. Поразени са и други градове.

Реакцията на правителството е неадекватна, противовъздушната отбрана е несигурна. Въпреки героизма, проявен от българските летци, загубите са големи. Веднага се вижда, че България не е подготвена за война. Съобщава се за 1828 убити и над 2300 ранени. Въздушните атаки парализират работата на администрацията. Работата на висшите държавници е прекъсната, някои от тях са се преместили извън столицата. Министерствата и голяма част от административните учреждения са евакуирани в провинцията. Населението наблюдава безпрепятствените прелитания на „летящите крепости" от летища в Италия към петролните залежи в Румъния. Отпорът, който им се оказва от немски и български самолети, е неадекватен. Германците не са в състояние да помагат, понеже те самите се нуждаят от всеки самолет за военните си действия. Войната по въздуха, изглежда, е вече спечелена от Съюзниците. А тя идва в България и по сушата.

Но военните неуспехи и отстъплението на Германия, бомбардировките и вътрешното положение не са единствената тревога за управляващите в София. До тях достигат сведения за следвоенни споразумения в Европа, които не вещаят нищо добро за България. Още след конференцията в Казабланка от 17 до 27 януари 1942 г., в която участват Чърчил, Рузвелт и френските генерали Дьо Гол и Жиро, става ясно, че проблемите за следвоенното разрешаване на положението в Европа, а по-късно и в света, са вече поставени за разглеждане. Оттогава датира идеята за „безусловна капитулация" не само на Германия, но и на съюзниците ѝ, макар че това не е

официално разгласено. Не е установено дали още тогава българските управници са били наясно с тази формулировка, но със сигурност са знаели за по-късни решения между Съюзниците, които потвърждават становището от Казабланка.

На Конференцията в Москва (19 октомври – 1 ноември 1943 г.) на равнище външни министри – СССР, САЩ и Англия с участието този път и на Китай – се решава да се създаде международна организация за мир и сигурност, но още по-важно – да се отдели Австрия от Германия и да се унищожи фашисткият режим в Италия. Войната формално и официално е приела идеологически характер.

Конференцията в Техеран (28 ноември – 1 декември 1943 г.) разглежда и положението на Балканите. В присъствието на „Тримата големи" – Чърчил, Рузвелт и Сталин – се уреждат въпросите за следвоенното развитие. Утвърждава се принципът за безусловна капитулация. Отново се решава да се забранят фашистката партия в Италия и нацистката в Германия. Становището за предварително съгласие на всички съюзнически страни относно сключване на сепаративен мир с една от воюващите страни не е напълно уяснено. Но най-важното решение, което засяга извънредно много България, е споразумението относно бъдещите окупационни режими, които ще бъдат създадени в страните от Оста по време на войната или след нея.

Страната съюзник, чиято войска стъпи първа в неприятелска държава, получава доминиращо присъствие:

> *този от съюзниците, който завладее някоя от държавите от коалицията на Тристранния пакт, има право да се разпорежда с предимство в тази държава до края на* ***военните действия.***

Тази клауза означава, че следвоенните режими в страна, окупирана от армията на член на Съюзническия лагер (главно СССР, САЩ и Великобритания), ще бъдат определяни от страната окупатор, по-скоро от нейната армия. Това предварително уговорено условие се спазва от Съюзниците. Страните, окупирани от армиите на Великобритания и САЩ, запазват довоенната си държавна структура, докато тези, окупирани от СССР, претърпяват коренни промени. Белгия, Холандия, Норвегия, Дания и Гърция са спасени, там първи влизат англичани и американци. България, Румъния и Унгария са окупирани от СССР и там се установяват комунистически режими.

По пътя си към Берлин Червената армия прегази и Югославия, но там Тито бе успял – почти самостоятелно – навреме да си осигури властта. Може би заради това, както и поради факта, че в Югославия не бяха стационирани съветски военни части, народите в Югославската федерация прекараха

по-леко неизбежния комунистически режим на Тито. Източна Германия – територията, окупирана от съветската армия – последва съдбата на другите съветски сателити, но при разпадането на СССР успя да се присъедини към останалата част от Германия. Кьонигсберг, роднят град на Имануел Кант, сегашният Калининград, остана в Русия.

Трагично е положението с Полша и Чехословакия, които – окупирани от СССР – също стават комунистически сателити, въпреки че не са били на страната на Германия и Италия по време на войната. Забравя се, че Великобритания и Франция обявиха война на Германия заради немското нападение на Полша, докато Чехословакия беше фактически първата жертва на германската агресия от 1938 г. нататък.

Австрия и Финландия успяха да се изплъзнат от желязната прегръдка на СССР, но на известна цена: и двете страни още не могат да се присъединят към НАТО. Австрия дори успя да се обяви за първата жертва на Германия с аншлуса от 12 март 1938 г. (който бе одобрен от австрийците с голямо мнозинство – 99,7%, в референдум от 10 април с.г.).

Бързо случващите се събития, видимата промяна в съотношението на силите, обстановката на Балканите и положението вътре в страната налагат преразглеждане на политиката на България. Търсенето на решения изисква бързи и ефикасни действия, понеже шансовете за що-годе благоприятен изход са намалели значително в сравнение с предната година. Трябва да се навакса изгубеното време, да се предприемат незабавни постъпки за сепаративен мир (преди Червената армия да е доближила Дунав) или дори да се подпише безусловната капитулация на България с надеждата, че може да се разчита на снизходително отношение от страна на Съюзниците, армията трябва да се изтегли от новите територии и народът да бъде подготвен за това, което ще се случи.

Алтернативата е да се мобилизира цялата армия, да се подготви за действие и да се отстояват Македония и Беломорието заедно с германците, сиреч война докрай. За тази цел може да се разчита и на родолюбивите организации, на членовете и последователите на СБНЛ, РНБ, Движението на Цанков и други патриоти националисти, т.нар. национални сили. Тези, които вярват в крайната победа на Германия, са намалели, но съвсем не са изчезнали. Може би все още може да се разчита на армията. Тя е в бойна готовност и на разположение са повече от 30 дивизии.

Все още има надежди. Източният фронт е напреднал, но е още в Румъния. Не е известно дали руснаците няма да заобиколят България и да се отправят на запад покрай румънския бряг на Дунав. Със сигурност на това са се надявали управляващите в София. В края на краищата отношенията със СССР са непроменени, властите са правели възможното да се съобразяват с все по-нарастващите искания на съветската легация, германците се оттеглят от

Балканите, макар и бавно и неохотно. Може би всичко ще се уреди някак си в полза на България.

Западният фронт горе-долу се държи, Северна Италия е в ръцете на германците, тепърва (през декември 1944 г.) предстои немската офанзива в Ардените. Мисли се сериозно за „новите оръжия", за които говори Хитлер, и действително сега вече се знае, че работата по създаване на атомна бомба е била много напреднала. Над всичко все още съществува обаянието на Фюрера и оптимизмът, който той вдъхва с речите си. Дипломатите говорят за предстоящи различия между Съюзниците, на тях вероятно разчитат и германците. Тези различия стават действителност, но чак след края на войната.

Ако единствените възможни варианти за изход от създалата се ситуация са били капитулация или война, не е чудно, че българските държавници не са били в състояние да направят избор. Върховната цел, както личи от повечето действия на България от 1940 г. насам, е била да се запази териториалната цялост на страната, включая новите територии, и предотвратяването на опасността България да попадне под съветска доминация. И разбира се, това трябва да се извърши без проливане на кръв. Тази позиция е била като че ли цементирана и – с изключение на комунистите и малцината им сподвижници отляво – е била приемана като правилна и целесъобразна политика и от нацията.

Регентите се страхуват и от повторение на унгарския вариант, където опитите на регента Хорти да извърши завой и да се ориентира към САЩ и Англия са парирани от силите на Германия, които на 19 март 1944 г. фактически окупират Унгария, макар че Хорти остава на власт. През октомври 1944 г. се извършва и преврат в Будапеща, синът на Хорти е задържан и на власт идва удобният за германците Ференц Салаши.

Регентите се страхуват и от много други неща: опити за смяна на правителството в София с немска помощ или под тяхно давление, забелязваното вече бягство на умерени елементи от „лоялната опозиция" към комунистите и Отечествения фронт и положението на българските военни части в Югославия и Гърция. В Македония вече са се появили партизански сили, координирани от Тито, подпомагани материално и с жива сила от англичани и американци и ползващи се с покровителството им. Те минират отвътре Македония и променят отношението на местните жители към българите от Царството. За някои от тях българите вече са окупатори, а не освободители.

Пасивност и бездействие са също решение. Съдейки по постъпките на управляващите в тези решителни четири месеца – от май до септември 1944 г., – изглежда, че това е бил избраният или по-скоро предпочитаният начин за избягване от отговорност. Възможно е да е бил и единствено възможният. Все пак нещо трябва да се върши. В края на май 1944 г. нещата са доста променени. Германците отстъпват по всички направления и доближа-

ват румънската граница, партизаните са засилили съпротивата срещу властта, в страната цари неувереност и безпокойство. Пристъпва се към смяна на правителството. На 19 май 1944 г. Добри Божилов подава оставката на своя кабинет.

Не е тайна, че е бил замислен външнополитически завой, който да даде възможност да се излезе от войната (по-скоро от задънената улица) с помощта, съдействието или поне доброжелателното становище на Съюзниците, но без да се стига непременно до военен конфликт с Германия. Позициите на Филов не са принципно противоположни на новата политика, но той не е най-подходящата личност – пред народа, както и пред Съюзниците – да извърши завой. Той е смятан за лично свързан със сътрудничеството с Германия и като отстояващ непоколебима позиция на германофил и привърженик на новия ред в Европа. Принц Кирил е като че ли по-приемлив за прокарването на новата политика.

Всички с изключение на комунистите и малцина традиционни политици (Ат. Буров, Ст. Мошанов) са съгласни, че трябва да се направи всичко възможно да бъде отстранен СССР от намесата му в решаването на балканските проблеми. На това мнение е и Турция и оттам идва координацията между турските и българските интереси. От създаденото положение Турция печели (тя овреме скъсва дипломатическите си отношения с Германия – още на 2 август 1944 г., – макар че не е в положение на война чак до февруари 1945 г.), а България загубва. Но това явно не е могло да бъде предвидено от тогавашните държавници.

Оптимизмът и вярата в бърза и лесна победа на Германия са се изпарили в цяла Европа. В самата Германия се появяват признаци на упадък. На 20 юли 1944 г. немски офицер, който е във връзка с група офицери и генерали, които са образували заговор срещу Хитлер, успява да проникне в бункера му и да направи опит за неговото ликвидиране. Хитлер оживява, но разкритата конспирация шокира германските ръководители и останалите приятели на Райха. В нея са замесени личности като героя от Африка фелдмаршал Ромел и шефът на разузнаването адмирал Канарис.

Българските управници виждат, че Германия губи войната, за повечето от тях това е ясно още след лятото на 1943 г., но явно апатията надделява, очаква се вероятно чудо, което да спаси България от болшевишката опасност. Липсва решителност за значителни действия, които да отстранят опасностите или поне да ги неутрализират. Над всичко остава заветът да не се пролива кръв. Той е измамен: само след броени седмици армията ще бъде подкарана като стадо добитък на заколение. Жертвите ще бъдат над 30 000. Кръв ще бъде пролята, но не и за да бъде спасена страната. А и да има решимост за съпротива, не е сигурно срещу кого. Срещу настоящите съюзници германците, които са още военна сила поне на Балканите? Срещу Червената армия, пред

която рухват последователно немските армии и която е вече много близо до България? Може ли да бъде спряна, ще се получи ли съгласие между народ, армия и управляващи за решителни действия?

Гъвкавата политика на починалия монарх, завещана и прехвърлена за изпълнение и върху неговите приемници, същата политика, с която България повече от три години преживява като „своеобразен съюзник на Германия", или „неохотен съвоюващ", дори „непризнат противник на Третия Райх", не е непременно или неизбежно осъдена на провал. Тя изисква обаче точни, бързи и разумни действия в правилната насока. Те трябва да се извършат и в подходящо избран момент. Трудна задача.

Ясно е, че Германия губи войната. Липсва решителност, воля и желание да се мобилизира армията в защита на новите граници. Съвсем не е сигурно, че дори ако се вземе решение за воюване (докрай?), народът, армията и елитът на нацията ще бъдат съгласни и ще приемат неизбежната разруха със стоицизма на Хитлерова Германия. Остава прагматизмът да избере унижението и да се приеме поражение без битка. Да се свият отново знамената в очакване на нови възможности, сиреч повторение на 1918–1919 г. Но никой не е в състояние (не смее?) да предложи подобен изход.

Понеже България не е в положение на война със СССР, все още съществува надежда, че в последния момент Англия и САЩ може да се заинтересуват от съдбата на страната, не за да ѝ помогнат, а за да я включат в плановете си за бъдещето на Европа и Балканите. Намеренията на Чърчил да попречи на Сталин да завладее Източна и Средна Европа вероятно са били известни на българските държавници и преговорите, които се водят бавно, мудно и половинчато с представители на Западните сили, остават последната надежда за спасение.

Пролетта и лятото на 1944 са особено трудни за България и нейните държавници. Пропуснатото време за действия след смъртта на цар Борис III не може да бъде наваксано, но за регентите все пак съществуват три изхода от създаденото неблагоприятно положение: преговори с Великобритания и САЩ за сключване на примирие, с което България да излезе от положението на война с двете държави, подлагане на СССР с цел да се избегне унизителната „безусловна капитулация", или борба докрай с Германия против Съюзниците (вече и против СССР). Най-съблазнителен и приемлив е първият вариант. Той фактически вече тече.

Откехнатата врата към Запад

Отношенията между България и САЩ и Великобритания (и Франция) в годините между двете войни са до голяма степен предопределени от изхода на Европейската война и Парижките мирни договори от 1919 г. България е между страните, които са загубили войната, и е съответно наказана от победителите. Между тях са и трите балкански съседи на България. Гърция, новосъздадената Югославия и уголемена Румъния държат земи и население, за които претендира България, и са заинтересовани от поддържане на статуквото, за разлика от България, която има интерес от промяната му. Сближаването между трите балкански страни кулминира с формирането на Балканския пакт, към който се присъединява и Турция.

Франция и Великобритания – създателите на Парижките споразумения – също поддържат статуквото и са „естествените" съюзници на балканските страни, които са заобиколили и изолирали България. Видно е, че отношенията на България с тях са откроени още преди избухването на войната.

Въпреки това българската дипломация и лично царят полагат големи усилия да излязат от изолацията и да подобрят отношенията си със западните съюзници, макар че на България е дадено да разбере, че статуквото на Балканите не може да бъде променено в ущърб на Гърция и Югославия. Противоречията между целите на България и съседите ѝ, изглежда, са непреодолими. Макар че царят и българските държавници декларират стремежа си да постигнат националните идеали по мирен начин, за съседите не е съвсем ясно как интегрирането на техни земи в България ще бъде постигнато по този начин, в случай че потърпевшите – Гърция и Югославия – не са съгласни.

От българска гледна точка това е възможно. През септември 1940 г. „по мирен начин" Южна Добруджа е отстъпена от Румъния на България. Защо не и другите спорни територии? Но Гърция и Югославия забелязват, че това е станало само защото войната е започнала да изменя положението в полза на България. А техните позиции се схождат с интересите на Великобритания и Франция, не с тези на Германия и Италия. Позицията на САЩ след влизането им във войната не е много по-различна.

След скъсването на отношенията на България със САЩ и Великобритания (Франция на маршал Петен през 1941 г. не е фактор, тя дори е не толкова неприятелски настроена към Германия) и обявяването на война на САЩ и Великобритания през декември 1941 г. позицията на българските държавници и царя се определя главно от развитието на военните действия. Докато Германия напредва и печели дори след похода срещу Русия, бълга-

рите явно залагат на крайната немска победа, която би решила националния въпрос в полза на България.

Паралелно със сближаването с Германия през началните години на войната обаче българските управници не са забравили противниците ѝ. Срещи, разговори и дори преговори със Съюзниците са търсени и провеждани. Още през юли 1939 г. председателят на XXIV народно събрание Стойчо Мошанов посещава Франция и Англия. В Париж той води разговори с държавници на най-високо равнище, както и в Лондон, където се среща и с английския крал. Гостуването му не е много успешно, но той успява да запознае френските и английските държавници с целите на българската политика.

Отношенията на цар Борис с пълномощните министри на Великобритания – Джордж Рендел, и на САЩ – Джордж Ърл, винаги са били коректни, за което свидетелстват и мемоарите на първия, издадени след войната. Изглежда, че тогава преобладаващото становище в Двореца и сред софийските политици е било, че водещата англо-саксонска сила е Великобритания, докато за САЩ се е смятало, че са дезинтересирани от Балканите и конкретно от България. Действията на американците се разглеждат като функция и помощен апарат за английските интереси. Погрешна представа, но това едва ли е било ясно тогава.

В унисон с тази позиция пристигането на полковник Уилям Джордж Донован (Дивият Бил), личен пратеник на американския президент Рузвелт, в София между 20 и 22 януари 1941 г. е разглеждано като поръчение на Англия (по това време САЩ още не е воюваща държава, но симпатиите ѝ са явно на страната на Англия). В разговорите си с царя, министър-председателя Филов, министрите на войната и на външните работи Донован излага американското становище относно войната и се опитва да убеди управниците в София да не вземат страната на Германия. Филов споменава в дневника си, че Донован съветвал Попов, външния министър, „да се противопоставим на германците".

Малко преди това, на 9 януари, професор Филов приема Джордж Рендел, който го е предупредил, че ако България се присъедини към Тристранния пакт, Англия, а вероятно и Турция ще нападнат България. Но Рендел се е стремял да убеди Филов за предимствата за България, ако тя остане вън от конфликта, и дори е намекнал, че при една следвоенна мирна конференция справедливите искания на България биха били чути.

Обаче официалното английско становище по този въпрос е съобщено още на 26 ноември 1940 г. от помощник държавния секретар Ричард Остин Бътлър (Раб) в Камарата на общините. В него няма и намек за разглеждане на българските искания. В случай че България не се присъедини към враговете на Англия и съюзниците ѝ „... английското правителство ще направи всичко

възможно... за запазване целостта и независимостта на България". Нищо повече.

Натискът от страна на Великобритания за неутрализирането на България е бил явен, но не е направил голямо впечатление по онова време. В края на краищата Европа, изключая Англия, е вече в ръцете на Германия или под неин контрол, САЩ са още неутрални, а самата Англия няма особено добра репутация при опитите си да намери нови съюзници. Не е забравено нейното бездействие при немската атака и разгрома на Полша, а и много скоро историята ще се повтори с разгрома на Югославия – обявила се на страната на Съюзниците – и в Гърция, където Англия не беше в състояние да окаже реална помощ на съюзника си. Самата Англия се бори за живота си, останала единственият непокорен противник на Оста поне до средата на 1941 г.

Веднага след присъединяването на България към Тристранния пакт Великобритания оттегля своя пълномощен министър, но не скъсва дипломатическите си отношения с България. Поводът за тази постъпка е нарушаването на българския неутралитет с подписването на Пакта и искането на страната, отправено до пълномощните министри на Полша, Белгия и Холандия, да напуснат България. Посещенията на Рендел при царя и министър-председателя Филов приключват в дух на коректност и правителството поставя специален влак на тяхно разположение, като обещава – и осигурява – безпрепятствено преминаване и на техните съюзници. При срещата си с царя английският пълномощен министър е подчертал, че разбира тежкото положение на България и невъзможността ѝ за съпротива, но не може да оправдае активното сътрудничество с германците.

След напускането на английската мисия отношенията между двете страни са обтегнати, но не още враждебни. Иван Момчилов, българският пълномощен министър в Лондон, подава оставка в знак на несъгласие с подписването на Пакта и остава в Англия. Все пак контакти съществуват, но те са вече на много по-ниско равнище. Те се водят в неутрални страни, от които Швейцария е най-удобната страна за срещи. Там се намира и един от най-добрите български дипломати, бившият министър-председател Георги Кьосеиванов. По съвпадение там работи и Алън Дълес, бъдещият директор на ЦРУ.

Положението се променя след 7 декември 1941 г. Япония напада американската флота в Пърл Харбър без обявяване на война, с което разгневява САЩ, които ѝ обявяват война на другия ден. На 11 декември Германия и Италия обявяват война на САЩ и оказват натиск върху страните, подписали Тристранния пакт, да сторят същото. България поради зле разбрана солидарност се съгласява и от 13 декември е в състояние на война със САЩ и Великобритания. В началото българската постъпка се смята

като незначителна и българските ноти, обявяващи войната, се приемат в Лондон и Вашингтон с голямо закъснение и като че ли за известно време поне на тях не се обръща внимание. Англия например обявява война на България през март, а САЩ – чак на 4 юни 1942 г., и то по изричното настояване на СССР.

Българските действия в подкрепа на Оста дразнят Съюзниците и формират настроение на вражда, ако не и ненавист. От тяхна гледна точка това е напълно разбираемо. Български военни части действат в помощ на немските гарнизони в Сърбия и Гърция. Англия и САЩ пък подкрепят техните съпротивителни движения, понеже ги считат като действащи поделения на легитимни правителства. В Лондон са разположени редица емигрантски правителства, признати от Съюзниците за законни. Между тях са кралските правителства на Гърция и Югославия.

Пропагандата, водена против България през 20-те и 30-те години на миналия век от страна на официалните власти и местните елити в Гърция и Югославия, не е променена през годините на войната. България все още се смята за главен противник на интересите на тези две страни. А тези интереси са подкрепяни традиционно от Англия и Франция, поръчителите и гарантите на Версайските споразумения от 1919 г. Сега те са пак в съюз със същите държави, но към тях вече се е присъединила и Америка. Българската позиция е допълнително компрометирана с присъединяването на страната към Тристранния пакт, а след декември 1941 г. и с обявената от нея война на САЩ и Англия.

Не е чудно, че английските планове за следвоенното уреждане на Балканите са толкова неблагоприятни за България. По време на войната в Лондон и не само там се разискват планове за ликвидирането на българската държава или поне на нейната независимост. В нота, отправена от английското посолство във Вашингтон до американското външно министерство (Department of State), се казва дословно:

Правителството на Негово Величество гледа на присъединяването на България към Оста като резултат на обмислено решение, взето при пълно съзнание и предупреждения за последствията. То – английското правителство – отказва да признае анексията на гръцка и югославска територия и то не се счита в никакъв случай ангажирано за запазването на една независима българска държава.

Що се отнася до отношението на Правителството на Негово Величество към Сакс-Кобург-Готската династия, трябва да се напомни, че сегашната война е третият случай, при който член на тази династия участва във вероломна атака срещу един от неговите съседи. Отговорността в настоящия случай не може да бъде прехвърлена от царя върху българското правителство, което се счита от българския народ за креатура на неговия цар и действи-

телно е такова. Ако бъдещето на Югоизточна Европа е във федерация, там няма да има място за една България, управлявана от член на сегашната династия, поради естествените и оправдани чувства на злоба, с които на него би се погледнало в съседните страни и специално от страна на царуващите династии в Югославия и Гърция. Правителството на Негово Величество следователно не може да има каквото и да било общо с цар Борис, чиято съдба му е безразлична, нито пък с настоящето правителство. Царят е човек с немалки способности и хитрост, но е морално слаб и неспособен на смели решения, истински син на баща си. Всеки опит да му се окаже подкрепа с надежда за откъсване на България от Оста по всяка вероятност ще пропадне и ние само ще се компрометираме в очите на нашите балкански съюзници и света, като освен това ще си създадем безброй трудности в нашите планове за бъдещето на Югоизточна Европа.

В друга английска нота, съставена по същото време, личи достатъчно ясно пристрастието на английското правителство към противниците на България на Балканите. При случай че тя реши да направи опит за преговори, ще има важни задръжки от английска страна:

... Нека се има предвид обаче, че всякакви преговори между правителството на Негово Величество и българите веднага би възбудило най-дълбоки подозрения от страна на гръцкото, югославското и турското правителства.

Тези документи, а и други подобни, както и решенията на конференциите между Съюзниците и повечето разменени послания между тях, са били вероятно известни на българските държавници и лично на цар Борис III. Това може би обяснява, поне до известна степен, надеждите за евентуално използване от свързването с Германия чрез САЩ. Както ще се види по-долу, подобни надежди не са били безоснователни.

Американското правителство също се занимава със следвоенното уреждане на положението на Балканите и специално със съдбата на България. Отношението му е различно от английското. Американците полагат усилия за откъсване на немските сателити поединично от системата на Оста. Те са понякога самостоятелни, друг път са в координация с Англия. Водят се преговори, повечето от тях на полуофициално равнище, с Румъния, Унгария и България.

Трудно е да се постигне оттеглянето на първите две страни, тъй като е невъзможно да им се гарантира предотвратяването на съветска окупация (и трите държави се страхуват от настъпващото болшевизиране и се стремят да го избегнат). Остава България, където английските или съветските претенции изглеждат минимални. Англия е в невъзможност да осигури логическа поддръжка на континентални Унгария и Румъния, но периферна България

дава възможности за подобни опити. Това би съвпаднало и с постоянните опити на Чърчил да наложи пробив чрез Балканите. През 1943 г. СССР е декларирал незаинтересоваността си към България, а и съветските войски са още много далеч от територията ѝ.

Може ли да се твърди, че през 1943 г. и във връзка с военните успехи на Съюзниците английската политика спрямо България е претърпяла промяна? Или което е може би по-вероятно, перспективите за следвоенното развитие на Балканите, където евентуалното им завоюване от СССР би се отразило неблагоприятно на английските интереси, е наложило преразглеждане на отношенията с България.

В проектодокумент за външната политика на Великобритания от март 1943 г. се казва:

> *... нашата идея за бъдещето на България е, че тя трябва да бъде принудена да стане част от някаква интегрална структура, която може да се появи на Балканите след войната. Възторжените пруски и панславянски чувства на мнозинството от българите правят България потенциално предмостие на руското проникване на Балканите и следователно ние желаем да я включим в една по-широка федерация, която няма да клони нито към панславизъм, нито към Русия.*

Понеже единственият „славянски" съсед на България е Югославия, явно е, че и федерация с Югославия – старата идея за „интегрална Югославия" – е нежелателна. Основната загриженост на Англия и САЩ как да парират евентуална съветска доминация в региона на Балканите, поне в този случай, е напълно разбираема.

По същото време вече се появяват писмени доказателства за възобновяване на връзките между българското правителство и Съюзниците. По понятни причини се оказа невъзможно да се издирят материали в българското външно министерство, но вписванията в Дневника на министър-председателя Филов, както и други сведения показват, че още през лятото на 1943 г., сиреч преди смъртта на царя, са правени опити за оттегляне от съюза с Оста. Тези опити може би изглеждат несериозни, понеже са на ниско или на лично ниво, но не може и да е иначе при необходимостта да бъде отречена веднага каквато и да е формална връзка на управниците в София със страни, с които се намират във война.

В началото на август 1943 г. (царят е още жив) пълномощният министър в Берн, Швейцария, Георги Кьосеиванов пристига в София и докладва за неговите връзки с Алън Дълес, висш американски разузнавач, впоследствие ръководител на ЦРУ и брат на известния Джон Фостър Дълес, американски външен министър след войната (1953–1959). Той съвсем не е случаен човек. Кьосеиванов връчва и лично писмо от Дълес до Рьоне Шарон, бивш комисар

на Обединените народи в София. Изяснява се, че връзките на Кьосеиванов с „голяма неофициална американска мисия" се извършват чрез швейцарския федерален съветник за външните работи Пиле-Гула, с когото Кьосеиванов бил в приятелски отношения. Изводът е бил, че американците не биха признали нищо от териториалните придобивки на България освен „може би" част от Южна Добруджа. Също

> *подкрепата, която България оказала на Оста, била толкова голяма, дето България не могла да не се третира наравно с другите неприятели на англосаксонците.*

Докладът на Кьосеиванов прави впечатление на царя и на Филов.

В края на 1943 г. за Цариград заминава със същата цел и архитект Йордан Севов, един от най-доверените съветници на покойния монарх. Турция се превръща в много важен канал за връзка със Съюзниците. В редица случаи това става възможно и със съдействието на турски официални лица, които са заинтересовани както от запазването на мира на Балканите, така и от възпиране на болшевизирането им. В правителството на Добри Божилов, образувано след смъртта на царя, пълномощният министър в Анкара Сава Киров е издигнат за министър на външните работи. Той също е известен като привърженик на курса за раздалечаване от Германия.

Паралелно с преговорите с България Съюзниците използват и тактика за натиск. От вече достъпните за тях бази в Южна Италия става възможно да се атакуват обекти в Румъния, главно петролните извори в Плоещ. Англо-американските бомбардировачи прелитат над България и нерядко започват и нападения върху български обекти. Тези действия се засилват особено през зимата на 1943–1944 г.

Във водените разговори-преговори с англо-американците (няма постъпки пред руснаците, понеже България не е във война с тях) става ясно, че исканията им се увеличават. Те вече искат доказателства за искреността на българското правителство. В тях влизат изтегляне на българския корпус от Сърбия, включително Македония, и от Гърция. Това не е приемливо за българското правителство и за регентите. Те се опитват да протакат и да печелят време, понеже освен всичко друго съществува и съвсем реална опасност от повтаряне на унгарския вариант в София. Но времето напредва много бързо.

В края на януари 1944 г. Радио Лондон в емисиите си на чужди езици, включително български, отправя сериозно предупреждение. То е предшествано от изявления и съобщения в лондонските вестници „Дейли Мейл" и „Таймс". В дневника на регента Филов то е предадено дословно под дата 30 януари, но е съобщено, че е излъчено на 27 януари:

Съюзническите правителства отправят строго предупреждение към българския народ. Ако той не престане да подпомага Германия, ако не се откаже от съюза с нея, ако не отзове войските си и не капитулира, той ще се смята като съюзник на Германия. Когато Хитлер отстъпи на линията Дунав–Сава, България ще бъде опустошена. Съюзниците ще започнат една невиждана офанзива по суша, море и въздух. България ще бъде изложена на нея наравно с Германия. Единственият начин да се спаси от гибел е обща политическа акция срещу кликата предатели, които свързаха съдбата на България с Германия.

Безполезно е да се казва, че това е невъзможно. Съюзническите правителства заявяват, че българската армия е способна да защити България срещу всякаква германска окупация. България може да разчита на обещанието на Чърчил, че всички народи, които се бият срещу Германия, ще бъдат третирани като приятели.

Съобщението на английското радио е от пропаганден характер. Въпреки това в него има нови елементи. Апелира се за сваляне на законния режим в България и освен за капитулация се говори за война срещу Германия. Прави впечатление обаче преценката за възможностите на българската армия при евентуален военен конфликт с Германия. Ако не през февруари 1944 г., то поне през пролетта шансовете на българската армия може би биха били добри, особено ако се осигури безпрепятственото изтегляне на немските части от Гърция.

Би могло да се започне с частично изтегляне на корпуса от Сърбия и да се продължава със станалата вече традиционна българска тактика на отлагане, изчакване и частични действия паралелно с развой и евентуален успех при преговорите. Защо не и с двете страни: с Англия и САЩ и едновременно с Германия? Руските части са още далече от България, те все още не са тази непосредствена заплаха, която придобиват в края на август.

Разбира се, че подобен анализ и изводи от такъв характер са прибързани и със сигурност трябва да бъдат приети условно. Основният въпрос е дали тогавашните български управници биха били в състояние да се решат на подобни действия и веднъж решили се – разбира се, че има и рискове, – да ги проведат. На този въпрос – също хипотетичен – красноречивият отговор е даден с нерешителността, апатията и бездействието им почти до края. Да не забравяме и завета „да не се лее кръв – на никаква цена".

Има съобщения, че през пролетта на 1944 г. архитект Севов отново е бил в Цариград, където се е срещнал с „един английски полковник в цивилни дрехи, началник на английската разузнавателна служба". Според Севов англичанинът е признал, че бомбардировките в София са дали отрицателен резултат и били от полза само на комунистите.

Така, изглежда, преминава пролетта и се губят ценни месеци. На 22 март 1944 г. Радио Лондон и агенция Ройтер съобщават за изказване на външния министър Антъни Идън в Камарата на общините, в което той е заявил:

Не става ни най-малко въпрос да се отстъпват гръцки или югославски области на България, за да убедим последната да излезе от войната. Британското правителство съзнава напълно нуждата да вземе необходимите мерки, щото предложените на България условия да бъдат приемливи за нашите съюзници, които са пряко заинтересувани.

Чак през август идва доклад от Кьосеиванов в Швейцария, с който се дава отговорът на Вашингтон

... на направената от наша страна декларация в смисъл, че в удобен момент ние сме наклонни да излезем от войната. Препоръчва ни се обаче да побързаме...

От дневника на Филов не е ясно кога и пред кого е направена тази декларация. Ако се визира декларацията на новия министър-председател Иван Багрянов, произнесена на 3 юни, в нея той стига само дотам да намекне (двусмислено?), че българският народ тепърва щял да определи своя път и да вземе своята съдба в ръцете си. Вероятно е, че е била изготвена декларация от Кьосеиванов, разбира се, не без съгласието на регентите, специално за употреба пред американците. Техният отговор, макар и да се смята за благосклонен, фактически не внася никакви нови идеи. Препоръчва се единствено да се побърза.

На 2 август 1944 г. Уинстън Чърчил атакува българското правителство, отправяйки предупреждения и заплахи:

... Къде ще бъде България в деня на присъдата, когато нейната дребна и малодушна роля бъде разкрита и когато целокупните народи на Гърция и Югославия чрез своите представители разкрият на масата на Примирието мрачната история на делата, които българската армия е извършила в страните им, тези жестоки лакеи на погиналата нацистка мощ?

Ангажиран е вече и Стойчо Мошанов, председател на XXIV народно събрание (1938–1939), демократ и с добри връзки във Франция и Англия. Той заминава на 7 август за Турция, за да преговаря с англичани и американци. Инструкциите му са да декларира, че българските войски остават в Македония и Тракия до окончателното разрешаване на териториалните въпроси. От мемоарите на Мошанов обаче се разбира, че задачата му е била до голяма степен опознавателна и разузнавателна. Той е трябвало да иска да се избегне влизането на английски войски в България, за да не се дразнят руснаците и за да не се предизвика и тяхно нахлуване. На 15 август вече е решено

Мошанов да бъде официално упълномощен и да прави сондажи, а и Киселов да замине отново за Цариград „колкото се може по-скоро".

В речта си пред Народното събрание на 17 август министър-председателят Багрянов също заявява – между другото, – че България не е готова да жертва кръвта на нито един български войник. Речта му не се харесва на Филов, понеже – според Филов – Багрянов фактически проиграва шансовете за постигане на примирие, като забравя за постигането на националните идеали: присъединяването на Добруджа, Тракия, Македония и Западните покрайнини. Забравя се, че това е фактическо продължение на последователна държавна политика. Изглежда, че няма български държавник, който да е готов на каквито и да е жертви по какъвто и да е повод. Изглежда може би малко странно, че това се проповядва и отстоява само три седмици преди въвличането на страната във война едновременно с Англия, САЩ, Германия и СССР.

На 26 август Стойчо Мошанов се завръща от мисията си и докладва за нейните резултати. Хюгесен, английският пълномощен министър в Турция, е обещал да предаде българското становище относно условията на Съюзниците. Той е посъветвал да се влезе с контакт със СССР, но и да се избърза с действията на българите, за да може да се предотврати влизането на съветски войски. Разбира се от доклада на Мошанов, че главният разговор с Хюгесен се е състоял на 16 август. Има индикации, че Стойчо Мошанов – съзнателно или не – е изиграл роля в поверената му мисия, която не е била в полза нито на тези, които са го изпратили, нито на България.

Става вече късно за преговори. На 1 септември Стойчо Мошанов съобщава, че преговорите са преустановени поради настъпилата министерска криза в България. Фактически решението е лично негово, като използва смяната на правителствата в страната си. Вратата към Запада вече е щракнала и заключена. След този неуспех за държавниците остават отворени още две врати: източната – към СССР, и западната – към Германия.

Вратата към Изтока е хлопнала

Натискът на СССР върху България през време на войната поне в ретроспект изглежда да е логично продължение на традиционната руска политика – царска или болшевишка – да си установи доминиращо положение на Балканския полуостров с оглед запазване и укрепване на руските имперски интереси в Черноморския басейн и Проливите. Тези интереси получават ново звучене през годините след 1939 г. и след 70-годишни неуспехи в осъществяването

им СССР/Русия най-после успява. Това става възможно, разбира се, в края на войната, и то по стечение на обстоятелства, върху които заедно с България контролът принадлежи и на редица други външни фактори.

Споразуменията между Германия и СССР от 1939–1940 г., изглежда, не са били прецизно определени, тъй като България явно се е оказала в ничия зона на влияние. Тя не е била единствена в това отношение. Неразпределени са били целите Балкани, но поради близостта им до Русия и много успешното изпълнение на програмата минимум, засягащи подялбата на военната плячка до 1940 г., съветските апетити се засилват и Русия просто посяга към тях и пожелава да разшири влиянието си. Поставената задача не е много лесна за изпълнение.

Понеже Югославия е антиболшевишки настроена – тя не поддържа отношения със СССР и е ориентирана повече към западните съюзници, отколкото към Германия или СССР, – на нея не може да се разчита. Тя освен това е приютила значителни групи белогвардейци и бежанци от революцията през 1917 г., които са намерили гостоприемство в страната и се радват на респект и уважение. Но те също генерират антисъветски настроения. „Традиционните православнославянски връзки" с Русия не са налице. Те се появяват обикновено при нужда. Както нормално се случва в международните отношения, те отстъпват на държавно-националните съображения и интереси.

Гърция е също ориентирана към Съюзниците. При нея не може да се разчита на носталгия, още по-малко да проработи митът „славянски връзки". И този мит, както и споменатата по-горе „православна ос", се привикват също при нужда. Турция пък държи територии, за които претендира СССР, и няма намерение да работи в полза на руско-съветски интереси, особено когато те са пряко насочени срещу собствените ѝ.

Румъния е гравитирала към Германия, а тя е и недружелюбен съсед на СССР. През 1940 г. руснаците вече са заграбили части от румънската територия и не възнамеряват да ѝ правят отстъпки. Обратното е вярно – Румъния е настроена реваншистки спрямо Русия. Слабата брънка е България, или поне така мислят в Москва.

В България по традиция съществува симпатия към Русия поради ролята ѝ в освобождението на страната от турско робство през 1877–1878 г. За известна част от обществото тези чувства не са особено накърнени поради събитията от 1917 г. Между тях са комунистите и социалистите от различни разцветки, за които СССР е бъдещето на човечеството и идеал за българското общество. Септемврийските събития от 1923 г. и особено терористичният акт от април 1925 г. – грозни и неприятни действия на българските комунисти – са отвратили повечето българи, които вече свързват местните комунисти с Коминтерна в Москва и оттам с болшевишкия режим.

Да припомним, че България не възстановява дипломатическите си отношения с Русия/СССР до 1934 г. и е било необходимо да се премине през ав-

торитарен преврат, за да се постигне известно смекчаване и нормализиране в българо-съветските отношения. От друга страна, възраждането, популярността и успехите на българския национализъм, започнали през 20-те години на миналия век, са свързани до голяма степен с реакцията на българското общество срещу подривната дейност на комунистите, които след присъединяването си към Комунистическия интернационал през 1919 г. открито заявяват, че искат да унищожат гражданското общество и конституционно-парламентарното устройство на България.

И още нещо – след като избухва Втората световна война и чак до германската атака срещу СССР на 22 юни 1941 г., българските комунисти се приобщават към народа и обществото си, или поне дават вид за това, понеже любимците и идеалът им – съветска Русия – са приятели и добри и верни съюзници на Германия. Комунистите подкрепят политиката на царя и правителството и идилията се нарушава само когато СССР през есента на 1940 г. се опитва да посегне на България. Тогава комунистите се подчиняват на партийните разпоредби и се обявяват на страната на СССР против желанието на обществото и решенията на правителството.

Изглежда, че тогава, както преди и след това, България е играла някаква, може би немалка, стратегическа роля в Европа и в отношенията между трите лагера – Германия, СССР и Англия–САЩ, – която е останала недооценена и до днес. Точно поради положението си на действително необвързана страна, и то такава, която е съгласна да тушира за дълго време изпълнението на националните си идеали, България се е превърнала в страна – ос на Балканите, и не само там. От действията на българските управници до известна степен са зависели бъдещите действия на поне някои от великите сили.

Съществуват сведения, че още през пролетта на 1939 г. са били установени контакти между българското и съветското правителство с цел да се подскаже предпочитанието на СССР към Германия като бъдещ съюзник пред Западните сили, които тогава вече са започнали да преговарят с Москва за създаване на общ фронт против Оста. В средата на юни 1939 г. Съветите намекват – чрез българския посланик в Берлин, – че биха предпочели да преговарят с Германия, ако тя подпише пакт за ненападение с тях. И действително през август 1939 г. Рибентроп съобщава на съветския шарже д'афер, че не съществува проблем между Балтийско и Черно море, който да не може да бъде разрешен между двете страни. Пактът между Германия и Съветския съюз е сключен на 23 август. Четири дни преди това Първан Драганов, българският пълномощен министър в Берлин, е извикан от немския държавен подсекретар на външните работи, който му е благодарил за посредничеството.

През същия месец август голяма българска парламентарна делегация, водена от Георги Говедаров, председател на комисията по външните рабо-

ти при XXIV народно събрание, посещава Москва. Тя е приета радушно и се среща с висши съветски ръководители, включително Вячеслав Молотов, председател на Съвета на народните комисари (министър-председател) и комисар на външните работи.

Съображенията на България за подписването на Тристранния пакт до известна степен са обусловени от съветската позиция през есента на 1940 г. Тя е, че при изпълнението на известни условия, поставени от СССР – главно пред Германия, – влизането на Съветите в Пакта ще бъде осъществено. Проблемът тогава е България. Топката се прехвърля от Берлин в София със Соболевата мисия през ноември същата година. Но и въпреки българския отказ на съветските предложения не е било изключено СССР да изпълни желанието си. Подобна нагласа е съществувала и сред управляващите среди в Белград и това вероятно е допринесло и за съгласието на България.

Положението се променя през 1941 г., когато Германия решава да изпрати войски в Гърция, за да помогне на Италия, а България подписва Тристранния пакт в последния момент преди преминаването на немската армия през Дунав. Югославия се присъединява на 25-и същия месец, но два дни по-късно превратът в Белград изправя Югославия изложена на атаката от страна на Германия. Три месеца след това Германия атакува и СССР.

След 22 юни 1941 г. положението на България става доста по-деликатно, отколкото преди тази дата. На 19 юни, три дни преди атаката срещу Русия, цар Борис посещава Хитлер, който му заявил, че

> *... Сталин никога не щял да му прости три неща: подкрепата на Румъния, на Финландия и на България.*

За царя това означава, че СССР не е загубил интереса си към България, както и че Сталин не е забравил отказа на София.

Правителството заявява на Москва, че връзките между двете държави са непроменени, но това не е достатъчно. Държавните и дипломатическите връзки между България и СССР се запазват, но отношението на СССР се променя. СССР е крайно недоволен от позицията, заета от България, и това се изразява в действията му след юни 1941 г. За руснаците и техните приятели – българските комунисти – паролата е дадена: въоръжена борба против помагачите на Хитлер. Тогава се появява и терминът „монархофашизъм", с който ще се назовават чак до наши дни българските правителства и Дворецът преди превратa от 9 септември 1944 г.

България може би смята себе си само като номинален съюзник на Оста, но не такова е становището на СССР и на западните съюзници – Великобритания и САЩ. СССР вече може да разчита на Великобритания, която го приветства като съюзник в общата борба против Германия. След де-

кември 1941 г., когато САЩ влизат във войната против Германия, съветската позиция е допълнително засилена въпреки военните неуспехи на Червената армия през 1941 и 1942 г.

Промяната в отношението на Москва към България не закъснява да се прояви. Съветският съюз започва да гледа на България като на неприятелска страна и действа съответно. Активизират се съществуващите организации на комунистическата партия и започва изграждането на колкото се може по-широко политическо и обществено движение в полза на Москва, което да използва традиционното добро отношение на българския народ към освободителите си от турско робство. Целта е чрез оказване на постоянен натиск върху Двореца и правителството да се постигне неутрализиране на съпротивителните възможности на България, а при възможност да се пристъпи и към открита намеса в страната. Паралелно с политическата и обществената дейност се пристъпва и към военни действия срещу България.

Още в първите дни след германската атака и без оглед на невероятните поражения, понесени от СССР, съветски самолети пускат бомби над Добрич, има двама ранени. На 12 август са хвърлени бомби върху с. Побит камък, Разградско, селата Воден и Гърчиново. През периода от юли до октомври 1941 г. са спуснати парашутисти, а други бойни групи са изпратени с подводници по черноморския бряг. Създават се информационни, шпионски и разузнавателни центрове.

Отношението на българските комунисти е безусловно на страната на СССР. За тях приоритет е любовта им към Съветския съюз и лоялността им към „Отечеството на всички трудещи се". Въпреки настояванията им, че те се борят против монархофашизма в собствената си страна, мъчно може да се отрече, че тази борба не започва преди нападението на Германия на 22 юни 1941 г.

След хитлеристкото нашествие срещу СССР една от задачите на бойните антифашистки сили бе да извършват разузнавателна дейност в полза на съветската армия... Акцията на властта срещу съветските дипломати във Варна... има за цел да лиши Съветския съюз от една възможност за наблюдение, информация и пр. в тила на врага.

През пролетта на 1942 г. и особено след разкриването на няколко шпионски центрове, в които са замесени български военни лица, софийски обществени и комунизирани елементи от различни селища в страната, българското правителство се опитва да реагира чрез ограничаване на шпионско-разузнавателната дейност, провеждана от легално действащи съветски консулски и дипломатически служители. През април 1942 г. директорът на полицията Драголов получава разрешение да арестува секретаря на руския консул във Варна Плакунов и помощника му. Това става след

разкриването на шпионската мрежа във Варна, в която те са главни ръководители, направили са опит да дойдат в София и да се укрият в съветската легация. Правителството обаче решава да омаловажи случая и тъй като те са консулски чиновници и шпионската мрежа е напълно разкрита, нарежда да не бъдат арестувани, а да се иска само отзоваването им и закриването на руското търговско представителство във Варна. Консулството обаче не е закрито.

На 10 септември 1942 г. е връчена нота на българския пълномощен министър в Москва, с която съветското правителство протестира срещу подкрепата, оказвана на Германия, и я окачествява като „недопустима за нормалните дипломатически отношения между две страни". Възможно ли е тази нота да е била диверсия за действия, насочени срещу България, от съвършено друг характер? Понеже само три дни по-късно, на 13 септември, България е подложена на съветски атаки по въздуха. Нападенията идват от североизточна посока, през Добруджа, като при Русе аеропланите са се разделили, някои са отлетели към Букурещ, други – към България на юг.

Хвърлени са били бомби в Русе, Горна Оряховица и Стара Загора. Следва втора атака, самолетите се връщат, хвърлят бомби над Казанлък и отлитат на север. Има разрушени къщи, една жена е убита и няколко души са ранени. Повиканият за обяснения съветски пълномощен министър отрича, че аеропланите са били руски, както и тези от предишната година. След показването на отломките от бомбите, които са изписани на кирилица, г-н Лавришчев се оправдава, че това е немска провокация, тъй като и „у германците имало достатъчно такива материали".

На 15 септември във Варна се извършва обиск в руското консулство. Намерени са 3 килограма взрив термит и един радиопредавател. На другия ден съветският представител в София Лавришчев протестира пред министър-председателя Филов, като нарича обиска „хулиганско нападение" и „полицейска провокация". При нова среща с Богдан Филов на 19 септември Лавришчев пак поддържа, че всичко случило се е провокация на полицията, а въздушното нападение е било извършено от германците. Консулството този път е затворено и багажът му се пренася в София.

Постъпват оплаквания и относно решението на правителството, взето през октомври 1941 г., да изпрати санитарен влак в Русия, оборудван с медицински съоръжения и с български медицински персонал. Одобрява се пристигането у нас на ранени войници – около 2000 германски и 300 италиански, които ще са на възстановителни процедури. Това решение на правителството не закъснява да подразни допълнително руснаците.

Съветският натиск получава нов тласък през зимата на 1943–1944 г. и отразява съветските военни успехи. На 22 януари 1944 г. се връчва нота на българското правителство, с която се иска спирането на строителството на

военни съдове за немските войски. Следват последователни искания от съветска страна за прекратяване използването на българската територия, на пристанищата и летищата като бази за войната против СССР, за възстановяване на консулството във Варна, за откриване на нови консулства в Бургас и Русе и накрая – за решително скъсване с Германия.

Със съветски ноти от 1 март, 17 април и 26 април 1944 г. до правителството се настоява отново да се открият консулства в Русе и Бургас, за да може да се упражнява съветски контрол върху българските летища и пристанища и по-специално дали не се използват от германците против Русия. Исканията са отново за възстановяване на консулството във Варна. Пряко се иска прекратяването на използването на България за антисъветската война. Следват нови ноти и предупреждения от 9, 16 и 18 май 1944 г. по същите въпроси. Натискът е последователен и се увеличава.

Изглежда, че е щракнала и източната врата. Остава може би само северозападната – Германия, съюзникът на България. Алтернативата е безусловна капитулация и крахът на държавата.

Германският съюзник е превърнат във враг

Немската армия е в отстъпление по всички фронтове освен в Северна Италия. Плановете на главното командване на Вермахта са да се осигури плавно и безопасно оттегляне на частите от Гърция, в случай че не е възможно да се осъществи смяна на политическото ръководство на България, все още формално на страната на Оста, но показващо признаци на двоумение и недоверие в крайната победа. Скоро неувереността преминава в настроения на пораженство.

Времето е краят на август 1944 г. Червената армия е на румънския бряг на Дунав и се готви да премине в България. Румъния е в състояние на хаос, маршал Антонеску е свален от власт на 23 август и младият крал Михай прави опити за постигане на примирие, но боевете продължават още няколко дни до подписването на безусловна капитулация (каквито са изискванията на противниците на Германия). Тази малко очаквана румънска съпротива е вероятно причината за неизпълнението на директивата, издадена от Задграничното бюро на БРП (к) в Москва на 26 август, за завземане на властта в България.

В София управлява правителството на Иван Багрянов, което съзира настъпващата катастрофа, но не е в състояние да я предотврати. Половинчатите дипломатически усилия за оттеглянето на България от коалицията са неус-

пешни. Българските управници са притискани отвсякъде и положението им става неудържимо. Някои от тях не го съзнават, други са наясно, повечето са в състояние на апатия и фатализъм. Има желание за промяна, но управници и управлявани не са на едно и също становище.

Появяват се противоречия и между управляващия елит. Има настроения за оказване на въоръжен отпор със или без помощта на германците, търси се компромис с англичани и американци с цел да се подпише сепаративен мир (уплахата е от СССР, който може да докара комунистите на власт), оказва се силен натиск отляво за предаване на властта на правителство, което да бъде одобрено от СССР.

Преговорите с Великобритания и САЩ се водят вяло, нерешително, печели се (губи се!) време, а то вече изтича за България. Успехите на Съюзниците ги правят по-малко настроени за концесии и дори сериозни преговори. Великобритания и САЩ, на които се разчита в последния момент да спасят България, не показват намерение да действат против интересите на най-важния си съюзник. Мнозина от управляващата групировка, а вероятно и голяма част от народа са уплашени и се надяват на чудо.

„Отечественият фронт" вече действа открито и представителите му се срещат с регентите и с правителството. Във Фронта са комунисти, леви земеделци („Пладне") и сдружили се с тях шепа софийски интелектуалци, заедно със „Звено" и превратаджиите от бившата Военна лига с двадесетгодишен опит. Те не желаят преговори и компромиси и очакват властта да им бъде поднесена от Червената армия.

За разлика от тях поведението на дясната опозиция, тези, които нарекохме „националните сили", изглежда пасивно и нерешително. Те не са били в състояние да вземат мерки за предотвратяване на идващата катастрофа, понеже са лишени от власт, но все пак имат подкрепа всред военните, имат уверенията на германците, че ще им се помогне, дори са увещавани от тях в тази насока. Националистически настроената младеж е възпитавана поне от десет години в дух на борба и саможертва, а и военното положение по фронтовете още не е напълно безнадеждно. Войната не е изгубена и ще продължи още 8 месеца.

Александър Цанков, водачът на Народното социално движение, и лидерът на ратниците Асен Кантарджиев са най-изтъкнатите личности отдясно. Отдавна са във връзка с германците и са техни явни поддръжници и не биха имали трудности да си осигурят помощта им, ако са искали насилствено да вземат властта. Но това не става, въпреки че германците буквално им предлагат подкрепата си. Причините за отказа им да действат може би се крият в тяхната лоялност към конституцията и демократичните принципи. В мемоарите на Цанков се намеква за подобни причини, макар че той въобще не разглежда въпроса в неговата цялост.

От началото на операциите на Балканите, а и след това, при похода срещу СССР, германското военно командване, както и политическото ръководство в Берлин, изглежда, не са особено недоволни от позицията на България. Вярно е, че тя последна се присъединява към Тристранния пакт, чак на 1 март 1941 г. Известни са също и резервите лично на цар Борис III относно немската политика, които го карат да лавира дори извън рамките на възможното.

Въпреки положението си на странен съюзник на Оста – всички други немски съюзници: Италия, Унгария, Румъния, Словакия и Хърватско, участват активно във военни действия – Хитлер и военното командване толерират българската позиция и се оказват лоялен съюзник до самия край. Но и България не изменя и изпълнява задълженията си към своя съюзник чак до влизането на Червената армия в страната.

Единственото безпокойство на Хитлер е да не би България – може би поради династическите връзки с Италия – да последва римския вариант от лятото на 1943 г. или да имитира опитите за едностранно прекратяване на военните действия или сътрудничество със Съюзниците по примера на Унгария и отчасти на Румъния.

С установяването на новата италианска република Сало в Северна Италия и с идването на Салаши на власт в Унгария положението и в двете страни се стабилизира. Само капитулацията на Румъния от края на август 1944 г. утежнява положението, като това поставя в действие нови варианти на немската политика в България.

Песимизмът относно крайната победа на Германия се е появил отдавна в цяла окупирана Европа и дори сред съюзниците на Хитлер. Време е Германия и съюзниците ѝ сериозно да помислят за своето спасение. Хитлер обаче е решил да се бие докрай. В това си намерение той съвсем не е разколебан – дори напротив – от ясно изразеното становище на противниците му, че нищо помалко от безусловна капитулация не би могло да сложи край на войната. Но той също подозира, че съюзниците му вероятно няма да го последват в решимостта му да отстои на всяка цена.

Защитавайки интересите на страната си, която е вкопчена в смъртна схватка за живот, Хитлер и отговорните немски политически и военни ръководители преразглеждат вече изготвените варианти за различни действия на Балканите и другаде в Източна и Централна Европа, където германските интереси биха били уязвени от евентуална политическа промяна. В България още от 1940 г. развиват дейност различни немски разузнавателни служби, които докладват за обстановката в страната, наблюдават българските политически фигури и тенденциите в развитието им. Основната им задача – естествено – е защитата на държавните интереси на Германия. Затова в полезрението им са не само ръководители на политически партии, но и национа-

листическите водачи. Още от есента на 1940 г. немските служби забелязват водача на ратниците професор Асен Кантарджиев и докладват за него като имащ качествата за водач и който

се очаква, че ще поеме ръководството на българската политика, ако искаме да се създадат трайни и здрави немско-български отношения.

Не остават незабелязани и легионерите. Подходящ за лидер – според немците – се оказва генерал Жеков, главен легионерски водач след убийството на генерал Христо Луков, но не и последният. Той е смятан повече за военен, отколкото политически деец. Според докладите Жеков може да бъде използван само тогава, когато възникне опасност от революция, тъй като притежава „качества да командва въоръжените сили и да възстанови обществения ред".

Предпочитанието на германските служби, докладващи от София, включително и тези в посолството, остава насочено към традиционно известни политически лидери, между които на първо място е професор Александър Цанков. Освен към него вниманието им се насочва и към Христо Статев, Тодор Кожухаров, професор Любомир Владикин и други дейци от политическата десница. Възможно е чрез култивиране на тези връзки германците да са се стремели да си осигурят резервни политици, които да бъдат използвани при нужда. Водачите на другите националистически организации – СБНЛ и РНБ – са били оставени на по-заден план.

През лятото на 1944 г. натискът отдясно се засилва. В парламента Цанков и сподвижниците му настояват за по-крути мерки спрямо шумкарите и отправят призиви за заемане на властта. Те са подкрепени от легионерски и ратнически водачи, които са готови да управляват самостоятелно или съвместно с Цанков. Появяват се и други действащи лица отдясно. Регентите и правителствата на Божилов и Багрянов се опитват да лавират, като преследват партизаните с половинчати мерки, вероятно от желание да не усложняват собственото си положение и това на България.

Когато през юни 1944 г. се съставя правителството на Багрянов, германският външен министър Рибентроп е разочарован и нарежда на посланика Бекерле да се застъпи за формиране на правителство с участието на професорите Любомир Владикин и Александър Цанков и генерал Кочо Стоянов, вече преназначен от командир на I пехотна дивизия за командващ V армия, на мястото на генерал Бойдев. Очаква се и генерал Никола Жеков да стане регент на мястото на генерал Михов. Немският външен министър е лобирал за правителство, което определено да е на страната на Германия. Надявал се е на това и преди, особено между кончината на цар Борис III и правителствената криза през пролетта на 1944 г., но безуспешно. По-късните му действия също остават без резултат.

Съществуват данни, че към края на август 1944 г. някои от германските служби са пристъпили към подготовка за образуване на ново правителство. Споменават се Христо Статев и Александър Цанков, с които германците са били във връзка (вероятно и по-отдавна) и от които са получавали сведения за политическата обстановка в страната, както и съвети за спасяване на положението. Статев пък „от името на доверено лице на Хитлер" се опитва да окаже натиск върху регентите за съставяне на правителство начело с Цанков.

Далеч не всички видни български политици одобряват новия курс, предприет от регентите. Между противниците му освен левицата – която иска цялата власт и се уповава на Червената армия – са водачите отдясно, включително лидерите на националистическите организации СБНЛ, РНБ и „Бранник", които имат многобройни привърженици между младежта и в армията. С тях са и голяма част от действащите висши офицери и генерали, които не крият симпатии към Германия. Мнозинството в Народното събрание е настроено германофилски, както и голяма част от кметовете, околийските управители и местните водачи.

Проблемът на десницата е, че водачите ѝ не са единни. Иначе с малко повече решителност властта, която в началото на септември, изглежда, се е „търкаляла на улицата", би могла да се окаже в ръцете им дори и без немска помощ. Липсва решителност, вероятно вече липсва и физическа и логистична възможност. Все пак се правят опити. Съществуват сведения, че на 28 август пристигат въоръжени немски части в района на Ихтиман, недалеч от София, може би част от акция, която се подготвя в столицата. След идването на тази войскова група градът е бил посетен от Александър Цанков, Асен Кантарджиев, генерал Кочо Стоянов и немски офицери.

Възможно е тогава или скоро след това в разговорите между български опозиционни лидери отдясно, войсковите командири и генералите – от една страна, и немските политически и военни представители – от друга, да е било постигнато съгласие, че провеждането на съвместни военни мерки не би било в интерес за двете страни. Възможно е да е натежало и схващането, че това би могло да провокира кръвопролития в България, които освен гражданска война биха възпрепятствали безопасното изтегляне на немските части.

След смяната на правителството на Багрянов с явното англофилско управление на Константин Муравиев германците се убеждават, че положението им в България е станало неудържимо. Усилията в София да се създаде режим, който да е отявлено прогермански, продължават до септември 1944 г., но не дават резултат. Тези, на които Берлин разчита, са професор Александър Цанков и хората около него, както и водачите на ратниците и легионерските организации. Това начинание, замислено, но нерешително, никога не е напълно проведено и остава само пожелание.

Причините за провала са от различно естество. Лоялността на немците спрямо законния режим в България очевидно ги възпира от прибягване към организирани от тях преврати и смени на властта или режима, особено когато и техните възможни съконспиратори, които трябва да застанат начело след евентуална промяна, не се решават на нелегитимни, противоконституционни действия. Още повече че положение във и около България много динамично се влошава. Цанков предпочита да работи в рамките на установената държавност и настоява да получи мандат за управление от регентите и/или Народното събрание, но това не му се удава.

Професор Александър Станишев, министър на вътрешните работи в правителството на Иван Багрянов и известен с връзките си с ВМРО, уведомява немския посланик Бекерле, който докладва на Рибентроп с телеграма от 29 август, че под ръководството на скопския областен директор се замисля провъзгласяването независимостта на Македония и поставянето ѝ под германска закрила. Съветът на Бекерле е да не се бърза, но той също настоява да се осигури охрана на Цанков:

Ето защо бих желал да изпратя в Германия най-напред Цанков и няколко други и моля те да бъдат настанени централизирано там на някое място, където въпросните лица да могат да извършват подготвителните си работи.

С оттеглянето на професорите Александър Цанков и Асен Кантарджиев, на генерал Жеков, Христо Статев, Асен Цанков, полковниците Рогозаров и Костов, професор Владикин и редица други фигури от дясната опозиция („националните сили"), които са приютени от германците във Виена, приключва безславно – но поне безкръвно – и този несбъднат вариант за справяне с безизходното положение на страната.

Извършването на последните стъпки в настъпващата трагедия се пада на Иван Багрянов, който е станал министър-председател на 1 юни 1944 г. Това става възможно, след като Добри Божилов е подал оставката на кабинета си на 19 май , а след него Христо Калфов не може да състави правителство, а и Георги Кьосеиванов отказва мандата. Багрянов не подозира, че той разполага само с три месеца преди краха на държавата.

Новият министър-председател минава за земеделец и надеждите на регентите са, че той ще може да води по-умерена политика и ще е удобен еднакво на германците (от които властта се страхува, понеже немските дивизии още са в Гърция и Югославия) и на неприятелските държави, които са засилили натиска си върху България да напусне войната като съюзник на Германия. В уравнението, изглежда, не фигурира отношението към или на СССР.

В правителството на Багрянов има нови лица, но повечето са познати. Външен министър става Първан Драганов, известен като адютант на по-

който цар и негов съветник, бивш пълномощен министър в Берлин, а при назначението си – посланик в Испания. Самият Багрянов е бил приятел на Борис III и негово доверено лице. Появяването на двамата отново в българската политика свидетелства за намаляване ролята на Филов като пръв и главен регент и постепенното му заменяне с принц Кирил, който е и личен приятел с Багрянов и Драганов.

Багрянов взима за вътрешен министър професор Александър Станишев, прочут хирург, ректор на Софийския университет и свързан с ВМРО. Той е също известен като приятел на германците. В кабинета влизат професор Михаил Арнаудов като министър на народното просвещение, Димитър Савов, министър на финансите, Борис Колчев, Христо Василев и Руси Русев, земеделец. В него участват Александър Сталийски, министър на правосъдието, известен теоретик с десни убеждения, и Славейко Василев, министър на благоустройството.

Генерал Руси Русев (не трябва да се бърка с другия генерал Русев) запазва поста си на министър на войната. Появява се и името на професор Дончо Костов като министър на земеделието. Той е известен почитател на СССР (по-късно се разбира, че по време на войната е работил активно за съветските служби) и е във връзка с крайнолевите среди в страната. Но под натиск отляво той отказва участието си в кабинета.

Правителството на Багрянов веднага е изправено пред нови събития, на които трябва да се реагира, понеже засягат България, при това решително. На 4 юни 1944 г. американски части влизат в Рим. Само след два дни започва многоочакваното нахлуване на Съюзническите войски. „Вторият фронт" започва с масиран десант в Нормандия и след ожесточени боеве немската отбрана е преодоляна. Материалното превъзходство на Съюзниците е страхотно. Те поставят 5000 танка срещу само 1900 от германската страна и имат 12 000 самолета срещу немските 500. Единственото предимство, което Вермахтът има, е войсковото разположение. Съюзниците стоварват общо 33 дивизии, докато немците разполагат с 42.

На 27 юни Шербург, много важно френско пристанище, пада в ръцете на Съюзниците, след 12 дни те влизат в Каен и настъплението продължава, макар и с по-бавно темпо поради засилената съпротива от страна на Германия. Но тази съпротива е за сметка на загубите на Източния фронт, понеже немците не са в състояние да отделят подкрепления за него. Съветската офанзива срещу Финландия е сполучлива, на 20 юни пада Виборг, след 6 дни – Витебск. Минск е превзет на 6 юли. Настъплението не може да бъде спряно. Към края на август 1944 г. Съветите са достигнали границата с Източна Прусия и са навлезли в германската половина на Полша и в Румъния.

У нас действията на партизаните срещу властта продължават, както и реакцията на правителствените части, макар и с намалени сили. Министерският

съвет издава Заповед № 4273 от 21 юни, с която се цели промяна в отношението на властта към комунистическата съпротива. Макар че се апелира за „ликвидиране на всички нелегални групи", стремежът е да се оттегли армията от акции против партизаните, да се спре паленето на къщи като демонстративно или превантивно наказание, а заловените ятаци да се третират по различен начин от активните партизани. Ятаците ще бъдат раследвани от военни следователи и след „пресяване" невинните ще бъдат освобождавани, а виновните – дадени на съд.

Изглежда, че през юни 1944 г. е имало и някакъв вид споразумение между Багрянов и Добри Терпешев, върховния командир на НОВА, според което се нарежда да се спрат действията на партизаните, без да се разоръжават, но то явно е останало неизпълнено. Според изказвания на комунистически водачи след преврата на 9 септември през трите месеца на правителството на Багрянов убитите партизани са повече, отколкото през целия период преди това. Може би твърдението е вярно, но възможно е то да служи като оправдание за смъртните присъди, произнесени от Народния съд над Багрянов и министри от кабинета му. По време на заседанията на Народния съд Заповед № 4273 се цитира като едно от главните обвинения против Иван Багрянов и правителството му.

На 12 август Националният комитет (НК) на ОФ под диктовката на комунистите издава „предупреждение" към Багрянов – българската армия трябва да се изтегли от териториите на Сърбия, Босна, Черна гора и Гърция. Още не става въпрос **за оттегляне от Македония – югославянска или гръцка.** Политиците от другата, англофилска, опозиция също изпращат нота, в която апелират за

> *оттеглянето на армията от територии, за които България никога не е предявявала интерес.*

Значи по това време – в средата на август 1944 г., по-малко от месец преди преврата на 9 септември, правителството („фашистко"), регентите, опозицията и ОФ, заедно с комунистите, са съгласни, че Македония и Беломорска Тракия трябва да останат български.

Румъния капитулира на 22 август, но сраженията в Букурещ продължават още два дни. На 25 август НК на ОФ публикува апел до народа, а на 26-и ЦК на БРП издава Циркуляр (Окръжно?) № 4, призовавайки въоръжените сили да се концентрират на стратегически важни точки и се иска армията да се оттегли **от Югославия (не само Сърбия!) и Гърция.** Но Югославия по това време е фикция, тя не съществува, освен в представите на емигрантското правителство в Лондон; на нейната територия са образувани: една самостоятелна държава – Хърватско, към която са части от Босна и Херцеговина, Македония е част от България, сегашна Словения е анексирана от Италия, която – съвместно с Албания – държи и част от Македония. Явно е, че едва с

Окръжно № 4 се призовава – това става чак на 26 август 1944 г. – **за изтегляне и от Македония.**

В същото Окръжно ЦК на БРП поставя задачата да се вземе властта в България посредством въоръжено въстание. В директивата си от Москва с дата 27 август 1944 г. Георги Димитров уведомява ЦК на БРП за предстоящото навлизане на Червената армия в страната и дава указание народът и въоръжените му сили решително да минат на нейна страна и заедно „да очистят българската земя от немските разбойници и техните подли помагачи".

Под заплахата от настъпващата Съветска армия, която е в Румъния, правителството на Иван Багрянов обявява неутралитет на България във войната. То разпорежда германските войски да напуснат страната, а отказващите да бъдат разоръжени. Това, изглежда, е забравено или минава незабелязано. 14 500 души германски офицери и войници са разоръжени, задържани в лагери, за да бъдат евентуално предадени на Съветската армия.

В края на август 1944 г. щабът на Окупационния корпус получава заповед да започне поетапно изтегляне към старата граница. При оттеглянето личният състав на корпуса наброява 33 635 души, а равносметката е 8450 ранени, пленени, безследно изчезнали и убити войници и офицери.

Багрянов става излишен и регентите се озъртат за ново лице, което да извърши чудо в последния момент. Преди да предприемат нови стъпки обаче, на 26 август регентите изпращат телеграма до Хитлер чрез германската легация в София. С нея те молят фюрера

> *... в интерес на приятелството между двете страни, както и с оглед на бъдещите ни приятелски отношения да даде възможност на страната ни да не отежнява още повече и без това тежкото си положение.*

Отговорът на Хитлер пристига на 28 август. Без да даде съгласието си, той предупреждава българските управници за тежката участ, която ги очаква, както и целия народ, след нашествието на руската армия. Хитлер също заявява, че Германия ще се бори докрай.

Същевременно в Египет правителството на Багрянов продължава преговорите за сепаративен мир със САЩ и Великобритания, като се надява да издейства настаняване на английски и американски войски в България. Тези опити срещат съпротивата на Съветския съюз и това води до провала на преговорите. Явно е, че времето за преговори е изтекло. Или – може би – замисленият сепаративен мир със западните съюзници е бил обречен, ако не от самото начало, то поне от стеклите се обстоятелства в момента. Във внимателно редактираните официозни спомени на съветския маршал Георг ий Жуков се споменава, че Сталин е издал заповед за окупацията на България още на 22 август, и то в отговор на решението на българското правителство да изпрати за преговори Стойчо Мошанов в Кайро.

На 2 септември Багрянов се оттегля, за да бъде съставено ново правителство като последен опит за предотвратяване на настъплението на Съветския съюз срещу България.

Последните дни на Царство България

Регентите – може би и под давлението на княз Кирил – вече са разбрали, че след капитулацията на Румъния и пристигането на съветската армия на Дунава положението на България е неспасяемо, но решимост за бързи, смели и драстични действия не е налице. Те самите не са единни по въпроса за мерките, които трябва да се предприемат във все по-влошаващата се обстановка. Изправени пред необходимостта от промяна, те избират курса на нови сондажи с англичаните пред вкарването на прогерманско настроени фигури във властта. Те не знаят, че Стойчо Мошанов вече се е ориентирал към руснаците и саботира преговорите, а вероятно и не подозират, че заради България САЩ и Великобритания не биха рискували разрив в отношенията си със СССР. Тази възможност е невъзвратимо отлетяла във времето. В края на краищата и от гледната точка на Съюзниците войната в Европа далеч не е приключила, а остава и Япония. Не е готова и атомната бомба и може би още не се знае коя от воюващите страни би изпреварила другата.

Регентите могат да извикат Александър Цанков, да овластят Отечествения фронт, или да продължат пропадналата и вече компрометирана политика на увъртания, отлагания и печелене на време. Назначено е ново правителство, съставено от известни водачи от старите партии, повечето от които клонят към разбирателство с Англия и САЩ, но не и със СССР. Те са известни и като политици, които никога не са били големи приятели на Германия.

Министър-председател и министър на външните работи е Константин Муравиев, земеделец – „Врабча 1“, племенник на Александър Стамболийски (майка му е сестра на Милена, съпругата на Стамболийски) и министър на войната в последното правителство на Стамболийски.[A] Народнякът Атанас Буров, демократът Никола Мушанов и земеделецът (БЗНС „Врабча 1“) Димитър Гичев са министри без портфейл. Другите министри са: Вергил Димов (БЗНС „Врабча 1“) – на вътрешните работи, управляващ и министерството на железниците, пощите и телеграфите; Борис Павлов

[A] И трите правителства, в които Муравиев е бил министър, са свалени с преврати: министър на войната 1923 г., свален с преврата от 9 юни, министър на земеделието и държавните имоти 1932–1934 г., свален с преврата от 19 май, и министър-председател 1944, свален на 9 септември.

(Демократическа партия) – на правосъдието и управляващ министерството на народното просвещение; Александър Гиргинов (Демократическа партия) – на финансите и управляващ министерството на търговията, промишлеността и труда; генерал Иван Маринов (военен) – на войната; Христо Попов, безпартиен – на земеделието и държавните имоти и Борис Колчев – безпартиен, на обществените сгради, пътищата и благоустройството.

Те са подкрепени и от Кръстю Пастухов, виден и уважаван широк социалист. Те са вероятно и последната надежда на регентите. На Отечествения фронт са предложени четири места в този кабинет, но той отказва участие, готвейки се активно за военен преврат. Новото правителство продължава опитите за външнополитическа преориентация, като прекратява съюза с Германия, засилва разоръжаването на германските войски на територията на страната и освобождава политическите затворници.

Но времето много бързо напредва. Късно е вече за подобни експерименти и логично те се провалят заедно с преговорите, водени от Стойчо Мошанов в Кайро и Истанбул. Съществуват ако не данни, поне намеци, че известна роля при саботирането на преговорите със западните съюзници се пада и на д-р Г. М. Димитров, който по това време се намира в Близкия изток. Разликите в становищата между САЩ и Великобритания и България обаче са много трудно преодолими, за да се прибягва до съображения от второстепенен характер. Д-р Димитров и хората около него не се радват на никакъв официален статут пред Съюзниците и ролята им в емиграция не е особено значителна. По-вероятна изглежда версията за неудачния избор на Стойчо Мошанов, който по собствени признания (след преврата от 1944 г.) е саботирал преговорите през август-септември 1944 г.

След като на 4 септември правителството прекратява съюза с Германия, германски войски пленяват щаба на българския корпус в Нишка баня и щабовете на българските дивизии, окупирали части от Сърбия. На 5 септември правителството на Муравиев приема решение за обявяване война на Германия. Обнародването му обаче е отложено със 72 часа. Това става по молба на военния министър генерал Иван Маринов поради тактически проблеми. В действителност генерал Маринов вече е съгласувал действията си с Отечествения фронт, за да може междувременно даде се възможност на СССР да обяви война на България. И на същия ден – 5 септември – СССР декларира, че е в „състояние на война" с България.

Умишленото забавяне на декларацията, с която България обявява война на Германия, се оказва фатално за съдбата ѝ, защото тя се озовава в незавидното положение да воюва едновременно със Съюзниците и с Оста. След преврата заради услугата, която Маринов е направил на СССР, той е назначен за главнокомандващ на българската армия, а след това – за пълномощен министър в Париж. И става носител на съветския орден „Суворов" I степен.

Представители на Отечествения фронт координират логистиката на предстоящия преврат също с военния министър генерал Маринов. Датата на превратa и подробностите около него са уточнени с Георги Димитров, който е в Москва, а чрез него и със съветското ръководство и със Сталин. След като Съветският съюз не отговаря на предложението на правителството за примирие, генерал Маринов се среща с представители на Военния съюз и Отечествения фронт – Димо Казасов, Кирил Станчев, Владимир Стойчев, Владимир Кецкаров, Георги Иванов. След това предлага на регентите да съставят правителство на Отечествения фронт, като за целта на 6 септември изпраща Кирил Станчев при тях в Панчарево. Те отхвърлят тази възможност, подновявайки предложението си за включване на трима министри от Отечествения фронт в кабинета на Муравиев. Маринов телефонира на регентите и изисква от тях да се явят при него в Министерството на войната, където ултимативно иска смяната на правителството, но отново получава отказ.

На 7 септември правителството възстановява правата на забранените политически партии в България, разтурва всички организации с „фашистка и националсоциалистическа идеология" и разформирова жандармерията. Отменени са всички ограничения срещу българските евреи. Обявяването от Съветския съюз на война на България дава формално основание на САЩ и Великобритания да прекратят преговорите за примирие. На българската делегация в Кайро е съобщено, че при новото положение на война със СССР преговорите ще се водят с трите съюзнически сили.

След неуспеха на опита на генерал Иван Маринов да смени правителството, на 7 септември, на заседание в дома на Кимон Георгиев стеснен състав на Националния комитет на Отечествения фронт взема окончателното решение за извършване на военен преврат. В десет часа на същия ден е проведена среща на активисти на Военния съюз (Крум Лекарски, Кирил Станчев, Владимир Стойчев, Тодор Тошев, Христо Стойков, Стоян Трендафилов и други), ръководен от Дамян Велчев, на която се координират действията на съюза за извършване на превратa. На следващата сутрин Добри Терпешев съобщава за решението пред Политбюро на комунистическата партия, а по-късно на 8 септември за готвения преврат са информирани и партизанските групи на БРП.

Междувременно на 8 септември сутринта части на Трети украински фронт и Черноморския флот навлизат на територията и акваторията на България през северната и морската ѝ граница и окупират градовете Варна, Русе, Силистра, Добрич, Бургас. По нареждане на правителството българските войски не оказват съпротива, а вместо това се обнародва решението му за обявяване война на Германия.

Остава открит немаловажният проблем за установяване контрол над страната от Отечествения фронт, каквато е и констатацията на Добри Терпешев.

Армията е непокътната и не е възможно да се разчита за съдействие от страна на всички офицери, въпреки че преговори се водят с генерали и висши офицери, както и с полицейски и жандармерийски командири. В навечерието на превра-та комунистическата партия не разполага със съществени ресурси в столицата. Партийните членове не са повече от 600, на разположение са 72 членове на бой-ни групи, а след 6 септември пристигат още 20 партизани от Шопския отряд.

На 8 септември към 16 ч. в дома на Кимон Георгиев са уточнени със-тавът на бъдещото правителство и новите регенти. На срещата присъстват освен Кимон Георгиев, Добри Терпешев, Никола Петков и Дамян Велчев. Договорено е в кабинета да има по четирима представители на БРП, „Звено" и БЗНС – Пладне, двама на БРСДП и двама независими, а министър-предсе-дател да бъде Кимон Георгиев, решение, съгласувано със Сталин.

Нощта на преврата лидерите на комунистите – Добри Терпешев, Антон Югов, Георги Чанков, Ангел Цанев, Екатерина Аврамова – прекарват в дома на Петър Врачев в София, а в съседния апартамент се намират тримата зве-нари Кимон Георгиев, Дамян Велчев, Трайчо Доброславски и земеделецът Никола Петков. Всичко върви добре и се развива по план. До 4 часа сутринта основните административни и комуникационни възли в столицата са поста-вени под контрол и политическите ръководители на преврата се преместват в Министерството на войната. Вратите на министерството са отворени от офицери, прехвърлили лоялността си към превратаджиите.

В 6.25 часа сутринта на 9 септември 1944 г. новият министър-пред-седател Кимон Георгиев прочита по радиото предварително подготвена Прокламация към българския народ и обявява състава на новия кабинет. Малко след това от Чамкория при него са доведени регентите Кирил и Никола Михов (третият регент – Богдан Филов, е в провинцията), които подписват указ за назначаване на правителството, след което са арестувани.

След предаването по националното радио на декларацията на Кимон Георгиев сформираните набързо местни комитети на ОФ поемат властта и назначават нови общински управи. В повечето места партизански части се появяват на 10 септември, а дори и по-късно.

Третото българско царство е рухнало, макар да съществува формално, както и Търновската конституция, възстановяването на която беше едно от основните искания на Отечествения фронт. Започва нова ера, над страната пада желязна завеса и тя ще бъде вдигната чак след 45 години.

С идването на власт на правителството на Отечествения фронт приключ-ва и съпротивата срещу стария режим. Партизаните слизат от планините, по-магачите им излизат наяве, затворниците са пуснати от затворите. Време е за равносметка, нужно е да се преброят жертвите, да се установят силите, с кои-то новата власт разполага, и да се приложат обещанията и апелите на онези, които се бориха за власт в продължение на много години, почти четвърт век.

В хода на настоящото изследване стана ясно, че сравнително достоверните сведения от официалните комунистически източници са тези от най-ранните месеци и години след преврата от 9 септември 1944 г. Особено ценни са данните, изнесени във вестници, списания, брошури, книги и партийни документи веднага след преврата, през 1944 и 1945 г. Подходящ пример е първото издание от 1946 г. на книгата на Орлин Василев „Въоръжената съпротива срещу фашизма в България, 1923–1944", изготвена въз основа на събрани документи. Споменатите ранни издания са вече практически недостъпни и не са били преиздавани, а по-късните издания на „Въоръжената съпротива..." се различават от оригинала. В българската Уикипедия има статия за Орлин Василев (Христо Петков Василев), но в нея тази книга въобще не е спомената.

Подобни изследвания, сравнения на различни източници и анализи се налагат за всички периоди от живота и развитието на БРП–БКП, започващи от 1919 г., когато Партията поема курс на насилствено вземане на властта, до 9 септември 1944, когато старият режим е свален и задачите на комунистите са задоволително изпълнени. Необходимо е също така да се уточнят въпросите от подобен характер и за периода от 1944 до 1989 г., който е наситен с насилие, жертви и понякога въоръжени сблъсквания между комунисти и техни противници.

В предидущите страници на настоящото изследване се направи опит да се анализират тези въпроси за периода 1919–1940 г. Сега предстои да се разгледат и сравнят сведения и твърдения от най-разнообразни източници, отнасящи се за годините между 1941 и 1944.

„История на Българската комунистическа партия", издадена през 1984 г., твърди, че в навечерието на 9 септември 1944 г. на територията на България са действали 1 партизанска дивизия, 9 партизански бригади, 36 партизански отряда и няколко самостоятелни партизански чети, и стотици бойни групи.

Сведения от сходен източник посочват бройки, близки до горните: през 1944 г. съставът на НОВА е достигнал 9 единици, провъзгласени за „бригади", 35 батальона и отряда, 2 самостоятелни чети, бойни групи, а в началото на септември 1944 г. е сформирана една „дивизия".

В книгата на Войн Божинов „Политическата криза в България през 1943–1944 г.", публикувана през 1957 г., се съобщава, че към края на август 1944 г. има „12 партизански бригади и 70 отряда, разпределени в 215 партизански чети".

Липсват количествени данни: не е известно какъв е съставът на споменатите „дивизия", „бригада", „отряд", „чета" или „бойна група". По онова време в българската армия една дивизия е в състав 8000–10 000 души, бригадата се състои от около 3000–5000 войници, батальонът има около 600 войници,

приблизително такъв е съставът и на дивизиите, бригадите и батальоните в европейските държави и в СССР. Числеността на посочените „отряди", „чети" и „групи" е неизвестна. Ако се приемат гореизброените разчети, броят на партизаните в навечерието на 9 септември 1944 би възлизал на 57 700 души (8000 + 27 000 + 21 600 + 100 + 1000), или съставът на НОВА е бил 49 040 (27 000 + 21 000 + 40 + 1000) плюс една нова сформирана дивизия от 8000 души.

Известно указание за броя на личния състав на една бригада разкриваме в съобщението в Справочника от 1985 г.:

Увеличаващият се числен състав на партизанските групи създава възможности за формиране на по-големи бойни единици – бригади. Първи се преобразува в бригада отрядът „Чавдар"; неговите 437 бойци се разпределят в батальони и чети. През май са формирани Първа и Втора софийска народоосвободителна бригада, а след това и други бригади.

Щом отряд от 437 души може да се превърне в бригада, следва, че „разпределените" батальони и чети са още по-малобройни?

Според Калонкин и Кабаджов

Най-малката организационна единица на НОВА е четата. Нейният състав е различен, от 5–6 до 60 и повече човека. Четата има командир, заместник-командир, политкомисар и заместник-политкомисар. Тя изпълнява самостоятелни бойни задачи. Няколко чети, обединени в едно, формират партизански отряд (дружина), а няколко отряда заедно образуват партизанска бригада.

Една година след завземане на властта, според отчета на организационния отдел на БРП (к) от 17 октомври 1945 г., броят на партизаните на 9 септември 1944 г. е бил 7000 души. Десет дни по-късно, вероятно под натиска на висшето партийно ръководство, от същия отдел се разпространяват нови данни – броят на участниците е вече 50 000 човека. Тази цифра (но не предишната!) вече е близка до споменатите по-горе: 57 700 и 57 040 (49 040 + 8000).

На 12 март 1944 г. ЦК на БРП отчита, че в страната има 26 партизански отряда с 2320 бойци, на 17 октомври 1945 г. пак според ръководството на партията, която вече се нарича БРП (к), броят на партизаните, посрещнали 9 септември 1944 г., е 7000.

В „История на Българската комунистическа партия" не са дадени количествени данни, а с така манипулираните формирования се подчертава масовостта на движението. Отново остава спорен въпросът с точния брой на партизаните, действали на територията на България през периода 1941–1944 г.

Според изследователя на партизанското движение Донко Дочев (2004), който работи с документи, към 9 септември 1944 г. действащите партизани са около 9660.

През август 1945 г. Васил Коларов твърди, че по време на преврата от 9 септември 1944 г. в революционната армия е имало 25 000 бойци.

Д-р Кирил Драмалиев, споменат в настоящото изследване виден комунистически деятел преди и след 9 септември 1944 г., в книга, издадена през 1954 г., посочва числото 18 300 партизани в есента на 1944.

Генерал Дико Диков, сам участник във въоръжената съпротива, в статия в „Работническо дело" от 22 септември 1958 г. споменава 30 000 партизани и членове на бойни групи, както и „армия" от 200 000 ятаци.

Д-р Иван Дочев, бивш главен водач на СБНЛ в България преди Втората световна война, противник на комунизма, в книга, издадена в изгнание през 1950 г., смята, че броят на партизаните не е надвишавал 2000–3000 души.

През 1944 г. професор Александър Цанков, вече в изгнание, съобщава в спомените си, че партизаните през войната са се състояли от

50–60 банди от по 100–150 човека, изключително млади хора, нападаха да обират, за да се хранят, мандрите, железопътните гари и селските общини.

Това означава между 5000 и 9000 души.

Историкът Войн Божинов в споменатата му по-горе книга пише, че в навечерието на септемврийския преврат през 1944 г.

... имаше 8000 бойци в партизанското движение.

В това число не са включени членовете на бойни групи според автора, който твърди, че е използвал непубликувани извори. Божинов споменава и за „над 100 000 ятаци" според сведения от МРДБ (Музея на революционното движение в България).

Калонкин и Кабаджов твърдят, че

Само по днешната територия на България партизаните са около 9 хиляди, а по територията на Обединена България през периода на войната те са над 20 хиляди! Най-малкият партизанин е на 8 години, а най-възрастният – на 67 г. Най-много са партизаните на възраст между 16 и 35 години – 31,52%. Партизани има от всички етнически групи и социални слоеве в България.

В повечето исторически изследвания по тези въпроси, излезли преди ноември 1989 г., общият брой на партизаните и участниците в бойните групи се приема за около 30 000, а на ятаците и помагачите им – около 200 000. След 1989 г. числата се променят, но и в някои съвременни издания се споменават същите или близки до тях цифри.

Според историка доцент д-р Жоро Цветков:

Историческата наука отдавна опроверга този мит, но той продължава да се шири не само в пропагандната, но и в по-сериозната наука. Изследванията сочат, че общата численост на партизаните е около 9700 души. Броят на

отпадналите от борбата (загинали, пленени, заболели, дезертьори) е около 2200 души. На 9 септември 1944 г. във всички партизански части се числят не повече от 7500 души. От тях в пределите на страната са около 6500, а останалите са в състава на войнишките партизански части, намиращи се по това време главно в Югославия. От общия брой на партизаните през септември 1944 г. две трети, т.е. около 5000, се присъединяват през лятото на 1944 г. През 1941 г. общият брой на партизаните е 135 души, а през 1942 г. – 335 души. По данни на полицията през 1943 г. броят им се движи между 800 и 1800 души, а през зимата на 1943–1944 г. – между 1000 и 1200 души. През пролетта на 1944 г. техният брой бързо нараства, но след последвалата офанзива за властта едни от най-крупните партизански формации са разгромени. През юни броят на партизаните силно намалява и едва през август и септември достига своя апогей.

Д-р Цветков е добре осведомен. Той е работил в Музея на революционното движение, където е имал възможност да ползва оригинални материали. Същият музей издава два албума – през 1969 и през 1972 г., където партизаните са изброени поименно. Засега „Звезди във вековете", издаден през 1972 г., остава възможно най-меродавният исторически издържан труд, посветен на жертвите на комунистическата съпротива от 1923 до 1944 г.

В архива на Министерството на вътрешните работи (МВР) се намира един интересен документ – ОБ 21459. Нарича се „Сведение за нелегалните към 27 юли 1944 година" (включително областите, присъединени към България след разгрома на Югославия и Гърция през 1941 г., т.е. Западните покрайнини, Македония и Беломорска Тракия, т.нар. „нови земи"). И е във формата на справка, изготвена от Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), както беше пълното име на министерството по онова време.

Сведението включва деветте тогавашни области: Бургаска, Врачанска, Горноджумайска (сега Благоевград), Пловдивска, Плевенска, Русенска, Софийска, Старозагорска и Шуменска, плюс четирите новоприсъединени области: Битолска и Скопска (Македония), Вранска (Западните покрайнини) и Ксантийска (Беломорска Тракия). Битолска, Скопска и Вранска се намираха в кралска Югославия, а Ксантийска – в Гърция. След превратa от 1944 г. те се върнаха в Югославия, съответно в Гърция.

И досега се спори дали тези „нови земи", както се наричаха през годините 1941–1944 г., или „окупирани" според предишните им собственици, са представлявали законна част от България или не. Спорът не е само академичен, тъй като опира и до отговорностите, които тогавашният български режим носи за администрирането им. Неотдавна например беше повдигнат въпросът за насилственото изселване през 1943 г. на над 11 000 евреи от тези

територии и българското становище беше, че правният статут на тези територии не е бил формално оформен, а е бил оставен за уреждане след края на войната. Гърция и Македония – обратно – твърдяха, че те са били под българско управление и следователно отговорността за случилото се се простира и върху днешната българска държава.

Анализът на изнесените данни от споменатия документ разкрива доста интересни неща, свързани с тези „нови земи". Както се вижда от Таблица II, общият брой на нелегалните към 27 юли 1944 г. е 5286. Но ако към него се прибавят и 11 677 от четирите нови области, той набъбва до 16 963. Това значи, че в границите на деветте области на Царство България до 1941 г. е имало само 31% от всички нелегални, водени на отчет. Останалите 69% са в Битолска, Вранска, Скопска и Ксантийска област.

Най-размирна по това време област – през лятото на 1944 г., – изглежда, е била Вранската област, в която има 5245 нелегални, или около 45% от общия брой на нелегалните в „новите земи". Това са земите, обхващащи Пирот, Босилеград, Цариброд, Врана, Ниш и други. Подобно е положението и в Беломорска Тракия: там са 36% от нелегалните. Най-мирни („доволни"?) са били, изглежда, в Македония: Битолска и Скопска област дават 2235 нелегални, или само 19%. В Битолска област те са 786, т.е. 7% от общия брой.

Подобно е положението и в последната графа от таблицата, назована „остават в нелегалност". От общо 13 749 нелегални към 27 юли 1944 г. в старите предели на Царството са само 3572, или 26% от общия им брой. Това също означава, че 33% от тях вече са били неутрализирани (убити, заловени и предали се).

Обратно, в новите земи към същата дата има останали 10 177 нелегални. Само 13% са били обезвредени. Тук документът съобщава в забележка

> *числото на нелегалните във Вранска, Ксантийска и Скопска област не може точно да се установи, тъй като такива минават от Гърция и Сърбия и се връщат обратно. От Скопска област липсват точни сведения.*

Това съобщение е многозначително. То може да означава, че границите на новите земи не са били прецизно установени дори към края на юли 1944 г., около месец и половина преди превратa от 9 септември. То може да сочи и към немарливо водене на отчети, съзнателно несъбиране на сведения или подвеждане на централата в София от страна на местните власти. За трите споменати области не се дават подробности за *„убити, заловени и предали се"*, а само общи цифри: 152 за Вранска, 224 за Ксантийска и 976 за Скопска област. Но за Битолска област се посочват 95 убити, 33 заловени и 20 предали се. Дали това не означава и силно намалени репресии в Беломорието, Скопие и Врана? И ако това е така, защо? Явно е, поне от документите, че тези три области са третирани различно.

Остава, разбира се, и вероятността, че сведения и статистики за новите земи са били от компетентността на тогавашното Министерство на войната поради военновременната обстановка. С други думи, обикновените полицейски разпореждания и цивилно-административното ръководство в Македония и Беломорска Тракия са били подчинени или са отстъпвали на върховното военно командване и местните военни части и гарнизони. Ако това е било така, все пак остава да се обясни битолското изключение.

Таблица I[A]
МВРНЗ – Сведение за нелегалните към 27.VII.1944 г.
(вкл. окупираните земи)

Област	Нелегални до 23 март 1944	От 24 март до 20 юни	След 21 юни 1944	Всичко към 27 юли 1944	Отвлечени след 21 юни	Убити	Заловени	Предали се	Всичко	Остават в нелегалност
Битолска	495	327		786		95	33	20	148	638
Бургаска	81	248	5	334	2	35	19	11	65	269
Вранска		1240	4005	5245	22				152	5093
Врачанска	118	254		372					65	307
Г.Джумая	75	397		472	8	39	2		41	431
Ксанти	1513	2684		4197	161				224	3973
Пловдив	1305	504	39	1848	13	307	88	137	532	1316
Плевен	185	326		511		214	63	31	308	203
Русе	16	18		34					21	13
Скопие	508	929	12	1449	147				976	473
София	166	726	7	899	6	332	54	23	409	490
Ст.Загора	204	229	3	436	24	53	22	75	150	286
Шумен	114	266		380	6	75	48		123	257
Всичко	4744	8148	4071	16963	389	1150	329	297	3214	13749

От интерес са данните за деветте изконни области на царството. Най-много нелегални към 27 юли 1944 г. има в Пловдивска област – 1848, или 35% от общия брой. След обезвреждането на 532 от тях остават 1316, т.е. 37% от всички нелегални в страната. На второ място е Софийска област с 899 нелегални (17%), а на трето – Плевенска с 10% – 511 нелегални. След

A Някои от цифрите в колоните може би не съвпадат с общия им брой, но това се допусна, понеже данните са взети буквално от документа на МВРНЗ – ОБ – 21459.

спадането на убитите, заловените и предалите се в Софийска област остават 490, или 14%, а в Плевенска област – само 203 (6%).

Таблица II е извадка от Таблица I и включва само данните за деветте области.

Таблица II
МВРНЗ – сведение за нелегалните към 27.VII.1944 г.
(деветте области на Царство България към март-юни 1944 г.)

Област	Нелегални до 23 март 1944	От 24 март до 20 юни 1944	След 21 юни 1944	Всичко към 27 юли 1944	Отвлечени след 21 юни 1944	Убити	Заловени	Предали се	Всичко	Остават в нелегалност
Бургас	81	248	5	334	2	35	19	11	65	269
Враца	118	254		372					65	307
Г.Джумая	75	397		472	8	39	2		41	431
Пловдив	1305	504	39	1848	13	307	88	137	532	1316
Плевен	185	326		511		214	63	31	308	203
Русе	16	18		34					21	13
София	166	726	7	899	6	332	54	23	409	490
Ст.Загора	204	229	3	436	24	53	22	75	150	286
Шумен	114	266		380	6	75	48		123	257
Всичко	2264	2968	54	5286	59	1055	296	277	1714	3572

Най-малко нелегални има в Русенска област. От общо 34 към края на юли 1944 остават само 13. Най-много убити нелегални има в Софийска област – 332, след това в Пловдивска – 307, и Плевенска – 214. В Пловдивска област има и най-много предали се – 137 (46% от общия брой), след това са в Старозагорска област – 75. В четири области: Врачанска, Горноджумайска, Русенска и Шуменска, няма отбелязани „предали се".

Кои са тези „нелегални"? В отсъствието на ясно установени полицейски критерии допускаме, че сведенията отразяват лица, водени на отчет като нелегални, т.е. липсващи. Прибързано е да допуснем, че всички те са партизани и/или членове на бойни групи. В тяхното число вероятно са включени укриващи се, просто „изчезнали", напуснали страната или неоткрити по време на съставяне на статистиките. В тяхното число сигурно не са включени т.нар. ятаци, които по съществото си не са нелегални, те се намират легално по местоживеене. Не са включени и затворници, арестувани и задържани, те са част от други сведения и отчети.

Посочени са като убити 1055 лица от „стара България" плюс 95 в Битолска околия. От тях 853 са в три области: София, Пловдив и Плевен. Сведенията са непълни, понеже за Русенска област са посочени „обезвредени" общо 21 без подробни разбивки. Също за Врачанска област – общо 65.

Сведението на МВРНЗ отбелязва промени в броя на нелегалните по месеци и време. Във всички посочени области броят им се увеличава след 23 март 1944 г. (началото на периода в сведението). Изключенията са в Битолска област, там нелегалните до 23 март са 495, а в следващите три месеца – 327. Пловдивска област също е изключение, и то драстично – до 23 март има 1305 нелегални, а след това до 20 юни – 504. От 21 юни до 27 юли те са вече само 39.

Обратната тенденция е в „новите земи". Във Вранска област няма отбелязани нелегални до 23 март 1944 г. След това до 20 юни те са 1240, а следващия месец още 4005. В Ксантийска област има 1513 нелегални до 23 март и още 2684 през следващите три месеца. В Скопска област те са 508 до 23 март и нови 929 до 20 юни. Но за следващия месец нелегалните са само 12.

Най-много „отвлечени" след 21 юни 1944 г. има също в новите области. 161 в Ксантийска област и 147 в Скопска област. В старите области броят на отвлечените е минимален: 2 в Бургаска област, по 6 в Софийска и Шуменска, 8 в Горноджумайска, 13 в Пловдивска и 24 в Старозагорска област.

Вероятно е, че данните от сведението на МВРНЗ не са напълно акуратни, възможно е те да отразяват само нелегалните в страната, чийто брой е бил достъпен на полицията. Въпреки това изнесените цифри дават добра възможност за по-нататъшен анализ и главно за сравнение с вече известните от литературата преди 1989 г. данни за броя на партизани, ятаци, концлагеристи и политзатворници преди 9 септември 1944 г., особено в последните 5 месеца преди преврата.

Цифрите за „участниците и жертвите в антифашистката борба" продължават да се увеличават от заинтересовани източници даже и в наши дни. За 60-годишното честване на 9 септември през 2004 г. например Българският антифашистки съюз обяви 30 000 партизани и членове на бойни групи, от които убити 9140, отделно 200 000 ятаци и помагачи, от които убити 20 070 и 64 345 преминали през полицейски участъци, и други 31 250, преминали през затвори и концлагери. Указаният период – 1941–1944 г. – улеснява задачата на изследователя, понеже скъсява периода на антифашистката борба до само 3 години.

Г. Димитров твърди, че е имало 100 000 войска и жандарми против партизаните.

В книгата на Калонкин и Кабаджов „В името на живота", издадена в 2003 г., се съобщава за два доклада на Дирекцията на полицията до МВРНЗ не по-рано от 31 май 1944 и не по-рано от 30 юни 1944: за 9-те области на

България (без „новите земи" – Македония и Беломорието) през месец май 1944 г. са били убити 428 нелегални и 72 ятаци, а през юни съответно 349 и 134.

Друг доклад, споменат в същата книга, засяга дейността на Сборен войскови отряд за периода от 25 април до 26 юни 1944 г., действащ в Софийска, Ботевградска и Пирдопска околия – Първа софийска дивизионна област – общо убити (при бой в Балкана, заловени живи и впоследствие убити при опит за бягство) 219 партизани и ятаци, от които 77 „с неустановена самоличност", и заловени 152 (малолетни заловени и предали се, войници, избягали от частите си и предадени на командирите си, изпратени в работни групи, въдворени, изпратени във войскови части ятаци, понеже са мобилизирани и освободени). От цитираните доклади не става ясно дали посочените числа на убити партизани и ятаци не се дублират, понеже първият доклад обхваща цяла България, а вторият – само три околии приблизително по същото време.

По случай 70-годишнината от 9 септември 1944 г. вестник „168 часа" проведе серия от интервюта с известни български историци, които се смятат за експерти по въпросите на най-новата българска история, специално събитията, свързани с преврата от 9 септември 1944 г., събитията преди и около него, партизанското движение в България и ролята на Тодор Живков в тези събития.

Академик професор д-р Георги Марков заявява:

В навечерието на преврата има една среща между Антон Югов и Дамян Велчев. На нея Велчев като стар превратаджия казва: Ние даваме пет прожекторни роти, един танков полк и т.н., а вие какво давате? Антон Югов му отговаря: Ние разполагаме с 14 хил. въоръжени мъже. Разбира се, в това число са били не само комунисти, а и земеделци, социалдемократи и други противници на режима – та това е освободителната армия. Разбира се, по-късно нещата се промениха, започнаха да излизат разни ятаци, помагачи, разказвачи на вицове и станаха 200 хил. души. А след Девети септември само за две години броят на членовете на БКП също нараства до 200 хил. души. После Червенков извършва една чистка, с която отпадат около 100 000, но след това пък нараснаха вече на 1 000 000.

По мнението на академик Марков изкуствено увеличената бройка на партизаните е била в полза на националните ни интереси, защото е използвана като аргумент при мирните преговори.

Вярно е също така, че в началото цифрата на участниците в съпротивата е била завишена и по практически съображения. Има една книга, която покъсно е забранена от Живков – „Съпротивата срещу фашизма в България". Тя е издадена през 1946 г. специално за Парижката мирна конференция. На български и на английски език е, защото ние е трябвало да докажем с нея, че

сме съвоюваща страна, тоест, освен че сме воювали на фронта срещу Германия, сме имали и мощна съпротива. Само че там го няма Живков, няма го дори и отряда „Чавдар", а го има Славчо Трънски. Официалният ѝ автор е Орлин Василев и е забранена в края на 50-те години, споделя в тази връзка историкът.

Три години по– късно Георги Марков дава същото число – 14 000, като брой на комунистите в България на 9 септември 1944 г. След това за три години стават 350 000, за да стигнат до един милион през 1989-а.

Професор Божидар Димитров:

Броят на участниците в съпротивата, на партизаните, е между 9000 и 10 000 души, което е много за страна с население като нашето. 9160 души по-точно мисля, че беше цифрата. По-важен в случая обаче е броят на армията – 540 000 души, и военният преврат се дължи главно на нея. Защото 9 септември е военен преврат. Основното е участието на армията, а не на партизаните. Всъщност партизани няма – те седят в градинката и нямат отношение към вземането на властта.

Според професор Божидар Димитров броят на партизаните не могъл да окаже някакво влияние на мирните преговори.

Не е бил аргумент в Париж броят на участвалите в съпротивата, но по отношение на тези, които се представят за участници в съпротивата, нещата също се развиват главоломно. През годините цифрата расте многократно, като в края на 1989 г. активните борци против фашизма и капитализма бяха достигнали 200 000 души, като само на последния конгрес през същата година бяха приети 3148 от тях.

Професор Пламен Цветков заявява:

За броя на участниците в съпротивата у нас преди девети – касае се за пълна фалшификация и просто е учудващо как още някои колеги надуват цифрите. 14 000 са членовете на Българската работническа партия заедно с младежката организация, но това в никакъв случай не означава, че всички те са били с оръжие в ръка. В тази връзка има и един факт, който с лека ръка се подминава. В края на 1943 г. в усилията да се създаде някакво съпротивително движение се дава заповед една част от тези хора да отидат по планините през зимата и логично загиват страшно много хора. Дотогава има само 800 въоръжени комунисти.

Има едни страшно надути цифри от май 1944 г. И те са от едно донесение на Добри Терпешев до Георги Димитров, който по това време е в Москва. Терпешев докладва невероятни неща – в Пазарджишки район само имало 800 човека – откъде? Ако все пак съберем всички цифри, ще видим, че са някъде към 2200 души, а реално аз не виждам да са били повече от 1000–1500 човека, и

то в момента, когато Червената армия вече е стигнала до България. Тогава се присъединяват и различни елементи, като например прочутият главорез Чочоолу, който си е един криминален престъпник, обаче в един момент решава и той да се присъедини към тях.

Професор Пламен Цветков поддържаше сходно становище и в интервю за сайта ФРОГНЮЗ от 8 септември 2009 г., а и в интервю за сайта ФАКТОР от 9 септември 2015 г.

Според първото му интервю

едновременно действащите партизани в периода на Съпротивата са около 1500 души средно, като при завземането на властта те са подкрепяни активно от свои помагачи и симпатизанти.

В интервюто си за ФАКТОР той твърди:

Партизаните са обикновени терористи, били са не повече от 1500. Комунистическите терористи, нарекли се партизани, по мои скромни сметки до нахлуването на Червената армия у нас не са били повече от 1500 човека. Защото така наречената с гръмкото име Народноосвободителна въстаническа армия всъщност е името на партийната милиция на БКП. Те се делят на бригади, отряди и чети. Една чета е била не повече от 3–4 човека, отрядът – от 15–16, а бригадата – от максимум 100 души. Събирайки всичките им бойни единици, които се знаят по места, се получава цифрата 1500.

Доцент д-р Михаил Груев:

И двете бройки – и броят на участниците във въоръжената съпротива, и броят на жертвите в месеците след девети септември – са дискусионни. Цифрата 14 хиляди за нелегалните преди девети ми се струва силно завишена. Тя се сочи като цифра за цялата членска маса на комунистическата партия до девети септември, а не за партизаните с оръжие в ръка. В същото време има и такива, които не са членове на БРП (к), но са с оръжие. От това, което съм срещал, са били около 7000 души, но пак много зависи на кой септември точно е излязла цифрата.

Във връзка със същата годишнина – 70 години Отечествен фронт – бе издаден сборник с материали от изтъкнати историци. Владимир Мигев, известно име в историографията за антифашистката борба, развенчава някои от съществуващите митове относно характера и дейността на партизаните:

Не е вярно, че през август и началото на септември 1944 г. има засилване на партизанските акции. Налице е само нарастване броя на партизаните, но на това нарастване не съответства повишено разгръщане на действията им. И през този период инициативата е в ръцете на правителствените сили.

От май докъм края на август се развива едно перманентно развитие, с малки прекъсвания на офанзивата на армията, жандармерията и полицията срещу партизаните, а те се намират в отбрана. Продължават традиционните изяви на партизанските части: слизания в отделни села, отдалечени обаче от основните комуникации на страната – партизаните престояват там по няколко часа, свикват митинг на населението, снабдяват се с храни и облекло, понякога присвоявани насилствено, изгарят архивата на общината и ако има реквизирани селскостопански произведения, ги раздават на селяните. В преобладаващите случаи те, както и до този момент, избягват сражения с жандармерията и войската, при тяхната поява бързо се изтеглят и нещата се свеждат до престрелки, понякога ожесточени.

На 14 юни 1944 г. Министерският съвет издава разпореждане борбата срещу партизаните да се води от жандармерията и полицията, от армията да се ангажират единствено 14-те ловни роти. Само в отделни случаи командирът на жандармерията можел да поиска помощ от армията. Общо взето обаче, сред армейските командири има пренебрегване на партизанското движение, което е показател за реалните му възможности като заплаха за властта, както и нежелание войската да се ангажира в борбата с „вътрешния враг".

Броят, съставът и организацията на партизаните представляват интерес и за чужди държави, съюзници и противници на България. СССР, Германия, Великобритания и САЩ събират сведения чрез своите връзки и агенти, следят и се опитват да оценят характера и размера на разгръщащата се съпротива в страната. Общо взето, информацията им е вярна и правдива (те нямат трески за дялане), което означава, че разузнаванията им са били в състояние да ползват достоверни сведения. Поради липса на достъп до съветски архивни документи ще отбележим някои цифри, споменати от немски, английски и американски източници.

През ноември 1943 г. германското разузнаване оценява броя на партизаните, излезли в планините, кръгло на 7000 бойци. На 31 май 1944 г. същото разузнаване отчита увеличение и споменава 16 000–18 000 бойци.

Английското разузнаване разполага с агенти в България, черпи сведения от групата българи „Свободна и независима България" в Близкия изток и има изпратени две мисии в България през втората половина на 1943 г., както бе споменато по-горе. Оценката им е за не повече от 5000 бойци. През февруари 1944 г., вероятно пак по данни от същите източници, разузнаването отчита увеличение до 12 000 бойци. Този път данните са необходими и за обещани доставки на оръжие за партизанските отряди.

Същият брой партизани, групирани в 11 въстанически оперативни зони с 60 отряда, е отбелязан и в докладите на Военната мисия „Mulligatawny" с командир майор Мостин Дейвис. Според тях съпротивителните сили са

структурирани в три посоки: партизански отряди, помощни сили (ОФ милиция) и законспирирани звена в българските военни части в страната, както и в корпуса в Югославия (Вардарска Македония се смята част от България).

По същия начин работи и американското разузнаване, чиито сведения идват главно от британски източници, които споделят информация с Вашингтон, както и със Средиземноморското военно командване на Обединените съюзнически сили. Използват се и данни от българската полиция и от военното разузнаване при щаба на българската армия. Към май 1944 г. според американското разузнаване броят на партизаните по данни на българската полиция е между 16 000 и 18 000 бойци.

Американският журналист Дж. М. Леви (J. M. Levy), който се е намирал в България скоро след превратa от 9 септември 1944 г. и по всяка вероятност е бил информиран от властта, изчислява броя на партизаните между 12 000 и 15 000. Един от първите чужди кореспонденти в България, той е прекарал в страната 6 седмици и първи съобщава за комунистическите репресии.

В сборник за Централна и Югоизточна Европа, публикуван в Лондон през 1960 г., се съобщава за 18 000 души като възможното максимално число на партизаните. Допустимо е в това число да са включени и ятаците. Вероятно е също така, че сведенията почиват на информация от комунистически източници, а не са самостоятелно изведени.

Някои съвременни изследователи, като Александър Везенков в книгата си „9 септември 1944 г.", намират подобни цифри за надути и силно преувеличени. Везенков, който твърди, че се позовава на данни, събрани след превземането на властта от комунистите и техните съюзници, посочва 5654 живи партизани, 1948 членове на бойни групи и 12 252 укриватели. Това дава общ брой 7602 за партизани и членове на бойни групи и 12 252 укриватели (ятаци).

Без да претендираме за пълна осведоменост и с уговорка, че заключението ни относно броя на партизаните представлява нищо повече от приблизителна оценка или основа за допълнителни изследвания по проблема, предлагаме число от 6500 като брой на партизаните на 9 септември 1944 г. Заключенията/твърденията на повечето изследователи, които са имали възможност да работят с оригинални, или достоверни документи: Груев, Везенков, Цветков и Божинов, се схождат с двете оценки на ЦК на БРП от март и октомври 1944 г., както и с документа на МВРНЗ от края на юли 1944 г., цитирани по-горе. Предлаганото число – 6500 – е в рамките на оценката и на американския учен Нисан Оурън в изследването му, завършено преди 47 години. Оценките на ЦК на БРП от март 1944 г. и документът на МВРНЗ от края на юли 1944 г. са съответно актуализирани от мен към септември 1944 г.

Проблемът с жертвите в съпротивителното движение от 1941 до 1944 г. изглежда спорен и до известна степен неуточнен, но само на пръв поглед. Изглежда, че дадените числа в книгата на Орлин Василев, спомената по-горе, остават меродавни за по-голямата част от изданията преди 1989 г. – исторически или не. Тези числа, споменати за първи път през 1946 г., са: общ брой на участниците в съпротивата като партизани и членове на бойни групи – 30 000, от тях убити партизани – 9140; общ брой на ятаци и помагачи – 200 000, от тях убити ятаци и помагачи – 20 700 (в някои източници – може би като печатна грешка – се срещат 20 070 загинали ятаци и помагачи). По този начин на изчисление общо загиналите са 29 840 души.

Книгата на Орлин Василев „Въоръжената съпротива срещу фашизма в България 1923–1944 г. (Очерки и документи)" е публикувана през 1946 г. и с пропагандна цел е преведена на руски, френски и английски. В нея с документи и снимки се създава картина на българската съпротива. Като официален български документ, тя трябва да осигури доводи на българската делегация за мирната конференция в Париж, която да убеди участниците в нея, че в България е съществувало мощно съпротивително движение и затова – заедно с българското участие във войната против Германия 1944–1945 г. – България трябва да бъде призната за съвоюваща страна.

Изглежда, че в България съществува една отколешна привързаност към числото 30 000, което се употребява за дадени жертви в различни времеви периоди и по различни поводи. Така например в популярната литература се твърдеше и още се твърди, че убитите по време на Септемврийското въстание от „кръволока" Александър Цанков били 30 000 души. Понякога същото число се цитира за убитите в т.нар. „кървави дни" след атентата от 16 април 1925 г. в църквата „Св. Неделя". По други поводи същите 30 000 жертви се използват за целия период от 1923 до 1925 г. През 2015 г. видната българска комунистка Велислава Дърева не говори вече за „хиляди"; те са станали много повече:

> *После, без никакво участие в никакъв атентат, без никаква вина, без да са посегнали на ничий живот, без съд и присъда, в разстояние на няколко месеца ще „изчезнат безследно" **над 30 хиляди комунисти**, земеделци, работници, селяни, интелектуалци, офицери.*

За 30 000 жертви се говори и за периода 1941–1944 г. В изследването на Орлин Василев числото е сходно: 29 840.

Забележителното е, че числото 30 000 – вече станало митично – се завъртява в публичното пространство и за общия брой на жертвите, убити от комунистите след 1944 г. Същото число се използва понякога по същия повод и от изследователи, които не могат да бъдат обвинени в пристрастие към каузата на жертвите на комунизма.

Нито жертвите през 1923 г. са 30 000, нито тези през 1923–1925 г., нито жертвите през 1925–1926 г. Още по-невероятно е да се говори за 30 000 жертви за периода на комунистическото управление, от 1944 до 1989 г. Жертвите, дадени от комунистите преди 9 септември 1944 г., са по-малко от една седма от митичните 30 000; тези от 1923 г. са 34 пъти по-малко, жертвите от 1925 г. са 44 пъти по-малко, жертвите от 1923 до 1926 г. са 21 пъти по-малко от 30 000, а тези от 1941 до 1944 г. са 13 пъти по-малко. А жертвите на комунизма след 9 септември 1944 г. са 6–7 пъти ПОВЕЧЕ от споменаваните 30 000 жертви.

Подобно митично значение е придобила и цифрата 9. Лозунгът „Помни 9 юни, пази 9 септември!" от запомняща се фраза се е превърнал в заклинание, а след това и в първосигнален метафоричен образ. 9 юни, 9 септември, освен това – 9 май – „День победы", 19 май 1934 г. Може би затова за начало на „прехода" беше обявен 10-и, а не 9 ноември 1989 г., което е действителната дата на свалянето на Тодор Живков.

Статистическите данни от полицейските архиви отпреди 9 септември 1944 г., посочени от Иван Илчев, показват, че от 1941 до април 1943 г. са убити 122 бойци. Други 6000 са задържани за разследване и или са освободени, или са осъдени, или изпратени в лагер. В коментар на Радио Лондон се съобщава, че в доклад пред парламента министърът на вътрешните работи Дочо Христов твърди , че през последните три месеца на 1943 г. „в стълкновение с полицейски части са убити 404 партизани". Изразени са съмнения, че тези данни са преувеличени, за да се успокоят съюзниците и обществеността за ангажираността на правителството за вътрешната сигурност в държавата.

От друга страна, също се поддържа тезата, че за да даде тежест на участието на България във войната срещу Германия, българското правителство представя на Парижката мирна конференция данни, които включват 29 210 жертви антифашисти и ятаци, като 9000 от тях са убити като партизани, издадени са 1590 смъртни присъди и т.н.

В края на 1946 г., на мирната конференция в Париж, Васил Коларов, държавен глава на България от 15 септември 1946 г., съобщава, че по време на съпротивата в България от 1941 до 1944 г. са загинали 9140 партизани и 20 070 ятаци, а общо жертвите от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. надминавали 35 000 души.

Манипулациите с важна информация са обикновено явление в подходите на почти всички държави по време на различни политически режими. Горепосочените случаи показват как неточна, недостоверна и необоснована информация се пуска в обръщение с политическа цел, или държавна изгода. По обективни или субективни причини броят на жертвите се завишава преди 9 септември 1944 г., за да се демонстрира активност и да се намали

външният натиск, а след тая дата, за да усили тежестта на действията на военновременната съпротива, та по този начин да се помогне за признаването на България като съвоюваща страна на Парижката мирна конференция. Това са държавни проблеми, но те засягат и историците.

Дълг е на историка да подходи, отсее, прецени и анализира колкото е възможно по-обективно изнесени данни, сведения и преценки, особено когато изхождат от явно заинтересовани фактори. Това налага и особено внимание към проблемите, свързани с действията на българските комунисти, които често изпадат в изкушението да променят собствените си данни по пътя на собствена логика. Причините да се вършат манипулации с числа, дати на събития, имена на участници са от най-различно естество. Понякога, разбира се, в продължение на години се държи упорито на измислени или манипулирани данни. И в наши дни например, особено по електронните медии, все още се изказват мисли, че само през периода 1941–1944 г. загинали в комунистическата съпротива са 100 000 души.

След деветосептемврийския преврат през 1944 г. в печата се появяват силно противоречиви сведения за загиналите от 1923 до 1944 г., както и за числеността на партизанските формирования, за мащабите на действията им и по отношение на загубите.

Първият брой на партийния орган *„Работническо дело“* след преврата излиза на 18 септември 1944 г. В него е поместено официално съобщение от ръководството на РМС, в което се казва, че членовете на РМС *„които формират 70 процента от силите на съпротивата“*, са дали общо 3000 жертви. Ако така даденото число (в проценти) е вярно и ако останалите 30 процента от силите на съпротивата (тези, които не са ремсисти) са дали пропорционален брой жертви, тогава общият брой на всички загинали трябва да е 4286 души.

Във връзка с Народния съд Цола Драгойчева, член на ЦК на БРП (к) и главен секретар на Националния комитет на Отечествения фронт (1944–1948), възлага на комитетите на Отечествения фронт и на кметствата да съберат данни за *„загиналите по време на фашизма“*. Сведенията са събирани по специален формуляр, за да могат лесно и бързо да се обобщават и да се използват като главни фактически аргументи от Народния съд. На 10 януари 1945 г. всички данни са предоставени в разположение на главния народен обвинител Георги Петров, за да може той да обоснове с тях обвинителната си реч. Неговият архив свидетелства, че според събраните данни общият брой на загиналите през периода 1923–1944 г. е 5134 души. А конкретно за периода 1941–1944 г. жертвите са 2320 души.

Цола Драгойчева е издала спомени в три тома през периода 1972–1979 г. В един от тях под заглавие „Повеля на дълга. Спомени и размисли“ тя сочи по-малко число жертви – 3214 души, за периода 1923–1944 г.

Според „Сведение за издевателствата на фашистите", съхранявано в Архива на МВР, общият брой на убитите от 1941 до 1944 г. от всички партии, партизани, ятаци, съчувственици е 1937.

Главният обвинител на Народния съд Георги Петров в първата си обвинителна реч през 1945 г. твърди, че за времето от 1941 до 1944 г. гражданските и военните съдилища са издали 3299 смъртни присъди, от които 357 са били изпълнени.

Съгласно официален документ, предоставен на 6 януари 1945 г. на главния прокурор и на министъра на правосъдието от военно-служебната служба на Министерството на войната, военните съдилища са осъдили на смърт 1590 лица от 1 януари 1941 г. до 9 септември 1944 г. Изпълнените смъртни присъди за същия период са били 199.

На същите числа е обърнато внимание във филма на Костадин Бонев от 2014 г. „Вапцаров. Пет разказа за един разстрел".

Историкът Войн Божинов в цитираната вече книга твърди, че е използвал непубликувани комунистически извори и споменава, че *„повече от 1700 партизани бяха убити в неравната борба".*

Иван Пауновски в книгата си „Възмездието", издадена в 1982 г., пише:

> *Съгласно едно официално съобщение само в четири околии на Шуменска област – Преславска, Търговищка, Поповска и Омуртагска – са били убити без присъда 221 души, изпълнени над 13 смъртни присъди, изгорени 158 къщи, интернирани 438 души и осъдени 650 души. По предварителни данни през времето на Народния съд е било известно, че в страната са загинали около 5000 партизани. Вижда се от друг документ, издаден от Министерството на правосъдието и военно-съдебната част при Министерството на войната, че от 1941 г. до Девети септември по Закона за защита на държавата са осъдени 18 900 души, от които 2400 на доживотен затвор, 1899 на смърт. От тях 1300 души задочно. Изпълнени са 357 смъртни присъди.*

По случай 60 години от преврата на 9 септември 1944 г. вестник „Дума" публикува информация за загиналите през периода 1941–1944 г.: „През този период бяха убити 9140 партизани без съд и присъда, бяха разстреляни 20 700 ятаци и помагачи." Повтарят се данните от книгата на Орлин Василев от 1946 г.

В „История на Българската комунистическа партия" (1984) за същия период се отбелязват приблизително подобни данни – *„в борбата са паднали 9000 убити партизани"* и над *„20 000 ятаци и помагачи".*

Публикуваният от Българския антифашистки съюз (БАС) поименен списък на загиналите участници в партизанското движение: убити в сражение, с изпълнени смъртни присъди, екзекутирани, починали от рани и в за-

творите от 1941–1944 г., включва трите имена, година и място на раждане, форма на участие, дата и обстоятелства на гибелта. Общият брой на загиналите е 3055 души.

В издание на БАС от 2008 г. са поместени три научни доклада, изнесени на Научна конференция на тема 85 г. от Септемврийското въстание 1923 г. Доцент Гале Христов поддържа тезата за 30 000 партизани и бойни групи, убити партизани 9140, общ брой на ятаци и помагачи 200 000, убити ятаци и помагачи 20 000, преминали през полицейските участъци 64 545 души, намиращи се в концлагери и затвори 31 350 души, участници в Отечествената война (1944–1945) 416 854, от тях загинали 10 753 души.

Професор Велко Вълканов твърди, че в Септемврийското **въстание** са избити **хиляди** работници и селяни, а след атентата в църквата „Св. Неделя" са избити нови **хиляди**.

Професор дфн Минчо Минчев говори за 30 години гражданска война от 1918 до 1948 г. и изнася, че в Септемврийското въстание е имало **повече от 5000 убити** и повече от 15 000 арестувани и изтезавани. За 4 години (явно след 1941 г.) са били убити **над 40 000** души. Разбивката е общ брой на партизаните – 30 000, от които са убити 9140, от общо 200 000 ятаци и помагачи са убити 20 000, изтезавани в полицията почти 65 000, затворници и концлагеристи 30 000, в Отечествената война е имало 10 000 убити и 20 000 ранени.

Съществуват два достоверни извора за жертвите, дадени от комунистите и техните съюзници и помагачи през периода 1941–1944 г. Това са двете изследвания на Музея на революционното движение в България, издадени през 1969 и през 1972 г. За тях стана дума по-горе – на с. 120–125.

Според първото проучване – от 1969 г. – само за времето 1941–1944 г. издирените убити възлизат на **2740** души.

Три години по-късно в книгата-албум „Звезди във вековете", издадена в 1972 г., за същия период – 1941–1944 г. – са показани по-малко загинали участници в съпротивата срещу държавната власт – общо **2448** души (2380 плюс 68 „осъдени на смърт"). Разликата между двата албума е 292 души. Вероятната причина е, че в новия албум не са включени починалите след 9 септември 1944 г. и в следващите 25 години от естествена смърт или инквизиции поради неопределеност, или мъчно доказуема вероятност на изнесеното. Публикуваното в „Звезди във вековете", която е издадена по-късно, е актуализирано и – според нас – се смята за по-достоверно.

През 2003 г. бе публикувана книгата на Марин Калонкин и Нешо Кабаджов „В името на живота". Издателят е Издателски център БАС (Български антифашистки съюз). Марин Калонкин е полковник о.з., старши научен сътрудник, професор, дин, заместник-председател на Съюза на ветераните от войните в България и член на Управителния съвет на БАС, който преди 1991 г.

се наричаше СБПФК.[А] Нешо Танчев Кабаджов е полковник о.з. от РУМНО (Разузнавателно управление на Министерството на народната отбрана).

Трудът на Калонкин и Кабаджов има претенции за достоверност и точност. На с. 160, последната от книгата, се обяснява, че

> *Имената на загиналите участници в антифашистката борба по време на Втората световна война на територията на днешна България са извадени от картотека, която се намира в Централния съвет на Българския антифашистки съюз. Използвани са албуми* [вероятно „Звезди във вековете"], *сборници* [вероятно издаденият от Музея на революционното движение през 1969 г.], *истории на отряди и бригади, мемоарни книги, отразяващи периода. Включени са също данни, събрани от някои Областни съвети на БАС. Списъците са проверявани от представители на всички ВОЗ и затвори.*

Списъците на жертвите в книгата обхващат 3018 души. Тези списъци съставят 135 страници от общо 160 страници за цялата книга – от с. 23 до с. 158 вкл.

Напълно е възможно списъкът от 3018 поименно изброени жертви, дадени в антифашистката съпротива, да е по-точен, отколкото споменатите по-горе две издания на Музея на революционното движение от 1969 и 1972 г. Трудът на Калонкин и Кабаджов е публикуван 31 години след последната сводка, издадена от Музея през 1972 г. Описаните по-горе извори, които включват даже архиви от затворите и сверки с *„... представители на всички ВОЗ..."* (Въстанически оперативни зони, създадени 60 години преди публикацията и престанали да съществуват в 1944 г.), са внушителни по характер и мащаб, както вероятно е и споменатата картотека, която поддържа централният съвет на БАС.

[А] На специален конгрес, открит на 27 октомври 1947 г., е учреден Съюз на борците против фашизма и капитализма (СБПФК). Съюзът на активните борци против фашизма и капитализма (АБПФК) е създаден, след като в 1959 г. ЦК на БКП въведе и институционализира понятието „Активен борец против фашизма и капитализма" (АБПФК). Активният борец е участвал или подпомагал дейността на Българската комунистическа партия до 1945 г. и в съпротивителното движение в България през времето на Втората световна война. Активните борци са били разделени в 4 категории според приноса си в антифашистката борба. В 1-ва категория са загиналите, осъдените на смърт и тези, които са били партизани повече от 1 година. Ятаците и други участници в борбата са 3-та и 4-та категория.

Званието „активен борец" не е било само почетно, то е давало големи привилегии и възможности на носещите го, както и на техните деца и внуци: народна пенсия, надбавка към заплатата, предимство при назначаване на работа, предимство при кандидатстване във ВУЗ, по-евтино медицинско обслужване, безплатни почивни станции, предимство за придобиване на жилище и покупка на лек автомобил, безплатна карта за градския транспорт, безплатна карта за баня и др. В 1984 г. са останали 47 000 от признатите дотогава около 69 000 активни борци. Броят им днес е неизвестен.

През 1991 г. САБПФК се преименува на БАС и продължава да съществува.

Поименно съставеният списък съдържа пет графи: име–презиме–фамилия, рождена дата, месторождение, дейност и дата на гибелта (тази графа включва също начина на кончината: убит, обесен и т.н.). Графата „дейности" изброява качеството на жертвата, какъв е бил: парашутист, партизанин, помагач, войник, секретар на ЦК на РМС, ятак, член на бойна група, политзатворник, нелегален, член на ЦК на РМС, разузнавач, подводничар, концлагерист, секретар на ЦК на БКП, член на ЦК на БКП, началник-щаб Първа ВОЗ, революционер, командир Първа ВОЗ, К-р Втора ВОЗ, ремсов деятел, член ОК РМС, партиен деятел, дете, съмишленик, секретар ДК БКП, ОФ деятел, куриер, студент, земеделска партия, член РК БКП, комисар Втора ВОЗ и член ОК БКП.

Така структурирани, жертвите включват 91 обесени, 5 разстреляни, 11 „умира", 1 „отровен", 1 „лагера „Хале" и 1 „самоубил се". Не е известно на какво се е дължала смъртта на 11-те „умрели". Същото се отнася за 1 „отровен" (кога, къде, от кого?) и съдбата на самоубилия се. „Лагерът „Хале" може да е бил в Германия и в този случай загиналият там е бил извън границите на България. Напълно възможно е 96-те жертви, описани като „обесени и разстреляни", да са били редовно осъдени и екзекутирани, а не паднали в битка. „Разстреляните" вероятно са войници.

Но има и 291 имена, за които графата „дейност" (вж. по-горе) е оставена празна. Какви са били тези хора? Те явно не са били партизани, парашутисти, помагачи...? В какво качество са били убити и кои са те? Ако спаднем тези 291 фантомни жертви от „поименно изброени" 3018 жертви, се получава ново число – **2727** жертви.

Пак според авторите (с. 22):

Общо убитите по време на войната са над 50 хиляди български граждани – без да се броят загиналите, участвали в съпротива на други народи и в редовете на съюзническите армии – съветската, английската и американската... В книгата са изписани имената на загинали по време на въоръжената борба на територията на Република България в днешните ѝ граници. В запазените документи те са 3018 души.

В каре малко по-долу на същата страница 22 са изброени:

Убити		
Партизани	9140	души
Ятаци и помагачи	20 700	
Евреи, загинали в нацистки концлагери	11 393	
При бомбардировките	1713	
На фронта 1944/45 г.	10 753	
Всичко	53 699	

Без да се спираме подробно на 11 393 „евреи, загинали в нацистки концлагери", несериозно е да се твърди, че те са загинали „на територията на Република България в днешните ѝ граници".

Убитите 1713 „при бомбардировките" са убити от „антифашисти" (английски и американски пилоти), а не от фашисти. От 6 април 1941 до 1 септември 1944 – бомбардирани 162 населени места с над 45 000 бомби. Убити 1713 и ранени 4271. Пострадали обекти в София са 12 569, във Враца – 446, в Дупница – 83.

„Убитите на фронта 1944/45 г." 10 753 български войници може би са били убити от „фашисти" (германски редовни военни части), но извън „територията на Република България в днешните ѝ граници" и в никакъв случай от „българи фашисти".

Остават убитите партизани, ятаци и помагачи. Авторите твърдят, че общият брой на убитите партизани, ятаци и помагачи е 29 840 души (9140 партизани и 20 700 ятаци и помагачи), но според техния поименен списък те са много по-малко, наистина цели 26 822 души по-малко (29 840 минус 3018)?! Трудно е да се повярва, че 59 години след идването на власт на комунистите и 56 години след като изследванията, проучванията, историографията и всякаква научна или квазинаучна дейност е контролирана, напътствана, насочвана и строго следена от партията, откритите жертви на антифашистката съпротива ще се въртят около числата 2448 – 2740 – 3018. Остава вероятността броят на убитите през периода 1941–1944 да е много близък до горния диапазон.

От изброените 3018 жертви 1 е убит през 1940 г., 53 през 1941 г. и 178 през 1942. Останалите 2786 са загинали през 1943 и 1944 г. С изключение на 1940 г. числата, дадени за убитите през 1941 и 1942, не се различават значително от числата, споменати в „Звезди във вековете" – 28 през 1940 г., 70 през 1941 г. и 193 през 1942 г.

От загиналите през 1941 г. повечето са парашутисти и подводничари, изпратени от СССР, останалите вероятно са екзекутирани с присъди, понеже се споменават „обесени", „разстреляни" или „убити в затвора". Същото се отнася и за повечето убити през 1942 г. От убитите през 1941 г. има един убит на 21 май, няколко други през юни, но преди 22 юни. За един от тях се съобщава, че е убит в Югославия.

При бойните и въоръжени акции против властта са дадени жертви от двете страни. Жертвите, дадени от страна на партизани, участници в бойни групи и ятаци и помагачи, от 1941 до 1944 г. са малко или много уточнени – както видяхме по-горе, броят им се движи в диапазона 2448–3018, или средна величина **2733**. Колко са били жертвите, понесени от полицията, жандармерията, ловните групи, армията, местните доброволчески групи и

цивилното гражданство, което неминуемо е дало жертви, попаднали в огъня между двете страни, или в резултат на „наказателни“ акции при акции на комунистите?

В държавните архиви преди 9 септември 1944 г. има много малко сведения за дадените жертви. Откъслечни, по-скоро анекдотични споменавания за дадени жертви съществуват, но те са непълни и несистемни, освен че може би не са достоверни (трудно могат да се проверят след толкова изтекли години от тогава). В архивите на МВРНЗ и на Министерството на войната има данни за загиналите от страна на войската и полицията по време на потушаване на Септемврийския бунт от 1923 г. и срещу саботажните и въоръжените нападения на комунистите през 1941–1944 г. Техният брой възлиза на около 3000 души.

Сведения за цивилни жертви липсват, същото се отнася и за жертвите, дадени от страна на служители в държавната и общинската администрация: областни, околийски и общински чиновници, кметове, кметски наместници, бирници, пъдари и др. Тези жертви са положително голямото мнозинство от убитите по това време.

„Наказателни акции“ провеждат – освен бойните групи – и партизанските отряди.[A]

През февруари 1943 г. Главният щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (ГЩ на НОВА) нарежда: „На специални бойни групи да се възложи обезвредяването на злостни и активни германски агенти, предатели и мъчители на народа.“ Месец по-късно Радомирският партизански отряд докладва: „Направихме акция в селата Друган и Гълъбник. Разправихме се със 7 гадове, един полицейски началник, чин капитан, двама предатели, бирника Симеон Гнурски...“ На 24 срещу 25 ноември 1943 г. партизанският отряд „Георги Бенковски“ влиза в с. Княз Александрово, Белоградчишко, и обявява еднонощна „народна власт“. Намиращите се там полицаи отказват да предадат оръжието си и това им струва живота. Избити са и пет души от местната управа.

През октомври 1943 г. щабът на Втора въстаническа зона докладва: „Нападение на с. Шейново, взето оръжие и храна. Убит фашист-злодей от с. Чехларе, обезоръжени двама горски стражари... Спрян влак и обискира-

[A] Така се наричат в казионната литература преди 1989 г. и след това. По-прецизно название би било „терористични акции“, понеже целта на подобни действия/акции е била сплашване на населението и демонстриране на мощ (главните особености на тероризма). Това се изяснява при изследване на характера на „наказаните“: в повечето случаи това са произволни действия, в които загиват държавни или общински чиновници, пазители на реда, жертви на лични разправи и отмъщение и съвсем случайни хора, а не предварително набелязани за „наказание“.

ни всички пътници. Обградени и обезоръжени всички трудоваци по шосето Кърнаре – Троян, взети много дрехи, завивки, обуща и храна... Избити са много полицаи, един доносник и известният злодей – околийският полицейски началник в Асеновград Димитров." Доклади с подобен характер изобилстват в архивите.

Какво показват данните на споменатия Александър Везенков? Според него документите на полицията и съда сочат 2680 избити в периода 1941–1944 г. и тези числа изглеждат достоверни. Данните, събирани през 50-те години от Музея на революционното движение, посочват числото 2740, а сведенията, идващи от отделни райони на страната, го повишават до 3200. Тук обаче са включени и лица, избити в периода 1923–1940 г., както и партизани и ятаци, заминали на фронта и загинали там. Според сведенията на властта разстреляни партизани и членове на бойните групи главно при единични наказателни акции са 1780 лица. Това е близко до числото на убитите (1700), изведено от Войн Божинов в 1957 г.

Американският професор Рудолф Дж. Рамел, който се е занимавал с проблемите на демоцида в световен мащаб (вж. по-долу), изнася своите преценки, анализи и приблизителни числа за жертвите на демоцида в света от 1990 до 1987 г. В раздела за България в своя труд „Статистики на демоцида" (*Statistics of Democide*) от 1987 г. той посочва числото на жертвите в България от юни 1941 до октомври 1944 г. като 9000 – „ниско" число, 10 000 – „средно", и 30 000 – „високо". Във всички свои изчисления той използва същите условни числа: „ниско", „средно" и „високо".

При опити да се изчислят, оценят и анализират жертвите „от другата страна" подходяща отправна точка са сведенията за броя и мащаба на партизанските акции в книгата на полковниците Калонкин и Кабаджов:

> *От септември до декември 1943 г. са проведени 512 партизански акции. От януари до май 1944 г. акциите са 679. Само през трите месеца – юни, юли и август 1944 г. – са извършени 1429 партизански акции.*

Това прави общо 2620 акции от септември 1943 до август 1944 г. В отделна таблица се посочва броят на партизанските акции в дванадесетте Въстанически оперативни зони (ВОЗ) поотделно през месеците юни, юли и август 1944 г. Сумирани, те са: юни – 342, юли – 496, август – 591, общо 1429 акции.

Таблицата на следващата страница е буквално възпроизведена от книгата на Калонкин и Кабаджов, с. 14. Забелязват се грешки (несъответствия): на втория ред последната колонка трябва да е 1423 (1120 + 303). Съответно последната колонка на последния ред трябва да е **3355** (1423 + 208 + 538 + 473 + 236 + 477).

От март 1943 г. до 9 септември 1944 г. частите на НОВА провеждат 3359 бойни действия и въоръжени акции, които по характер се разпределят така:

Характер на бойните действия	*Март-август 1943*	*1–8 септември 1944*	*Общо за НОВА*
Овладяване на селища	*1120*	*303*	*1427*
Самостоятелни акции на бойните групи	*137*	*71*	*208*
Самостоятелно водене на боеве и престрелки	*519*	*19*	*538*
Овладяване на населени обекти извън селищата	*462*	*11*	*473*
Действия извън селища и населени обекти	*225*	*11*	*236*
Влизане в селища, без да се цели тяхното овладяване	*471*	*6*	*477*
Всичко	*2937*	*421*	*3359*

При 3355 „бойни действия и въоръжени акции" е съвсем естествено да се допусне, че тези действия и акции – „бойни", „въоръжени" – са имали за цел ликвидиране на човешка сила и каквато и да е съпротива срещу нападателите. Неминуемите жертви, които са дали нападнатите лица от административните институции в страната – кметства, кметски наместничества, полицейски участъци, селски и градски хранилища на архиви и документи, складове с оръжия и какво ли не, съсредоточения на сили на властта: армия, полиция, жандармерийски части, както и набързо организирани отделни граждански групи за съпротива срещу нападащите комунисти – положително възлизат на значително число. Колко? Мъчно е да се определи с точност, понеже липсват детайлни сведения от едната или от другата страна, но има възможност да се достигне до приемлива оценка, която може да служи като работен вариант до установяване на по-точно число.

Ако допуснем само **една** дадена жертва при нападенията, жертвите възлизат на повече от 3350. Ако към това число се прибавят и неминуемите жертви, дадени от цивилното население – също само една жертва, – тогава цената на тези бойни действия и въоръжени акции лесно би надвишила 6000 като минимално число, възможно 6710 (допустими 2 жертви при всяка акция), а даже и над 10 000 жертви (3 жертви при всяка акция), дадени само при описаните 3355 бойни действия и въоръжени акции. Ако приемем средно число от **6710** жертви, дадени в резултат от нападенията на комунистически групи в периода от март 1943 до 9 септември 1944 г. (според горната таблица), ще се види, че само за период от по-малко от година и половина

дадените жертви в резултат на комунистически акции са около три пъти повече от жертвите, понесени от самите комунисти.

Броят на комунистическите жертви за същия период е вече много добре известен и уточнен – тези жертви възлизат на **2733** (с. 419), И ТО ЗА ПЕРИОДА ОТ **1941** ДО 1944! Но таблицата покрива много по-къс период: март 1943 г. – септември 1944 г. Разбивката за същия период – по достоверни сведения и статистики – е **2282** (1943 = 582, делено на 12 x 10 = 485 + за 1944 г. = 1797 = общо 2282.[A]

Падат убити „от другата страна" и преди март 1943 г. Колко са те?

През периода 1941 – февруари 1943 г. убитите антифашисти са 360: 70 през 1941 г., 193 през 1942 г. и 97 (582, делено на 12 x 2) през първите два месеца на 1943 г. Ще приемем, че поне толкова са паднали „от другата страна" – 360. Те включват нападенията на бойните групи, индивидуалните нападения и екзекуции на длъжностни и цивилни лица. Тогава убитите „антифашисти" (не само комунисти) от 1941 до 1944 г. биха били **2642** (2282 + 360). Разликата от 91 души се дължи на използването на данните от Албума от 1972 г. за убитите от 1941 до 1944 г., а числото 2733, дадено по-горе, е средно аритметично от две числа – 2448 и 3018.

Срещу числото **2642** убити антифашисти от 1941 до 1944 г. трябва да поставим **7070**, колкото са жертвите „от другата страна" (6710 + 360).

В своя труд Калонкин и Кабаджов описват

> *... битки... символи на антифашистката съпротива в България по време на Втората световна война.*

Изброени са общо 49 битки, подредени хронологично от 28 август 1943 г. до 4 септември 1944 г. Между тях са такива емблематични сражения като гибелта на 121 партизани от отряд „Антон Иванов" – февруари–март 1944 г., Балванската битка, в която загиват 11 партизани – 28–29 март 1944 г., боят при Батулия, Софийско, когато загиват 75 партизани на 23 май 1944 г. и *„Много успешната битка при Жабокрек по поречието на река Рилска"* на 24 август 1944 г.[B]

Между изброените „49 битки" са споменати 13 случая, когато няма никаква битка, а визираните жертви от комунистическа страна са „обесени"

[A] Вж. с. 120–125 за подробна разбивка по години от 1923 до 1944 г. съгласно Албума на Музея на революционното движение от 1972 г. („Звезди във вековете").

[B] При Жабокрек няма битка. Атакувана е болница, а избитите жертви са предимно германски военноинвалиди, изпратени там за лечение, почивка и рехабилитация, но и български персонал в лечебницата, също убити от комунистите. По сведения от различни източници убитите германски войници са били 25, макар че немският военен аташе в София по онова време споменава 6 убити и 13 изчезнали.

или „разстреляни", тоест не са загинали в сражение (битка), а е възможно да са били осъдени от военнополеви съдилища и екзекутирани по действащия тогава ЗЗД.

Интерес представлява изнесеният случай от 4 септември 1944 г. в същата книга:

> *На вр. Милеви скали войска и полиция води бой с партизаните от Трета ВОЗ. Убитите са 11 партизани. В района на Голо бърдо, Радомирско, са убити* ***СТОТИЦИ ятаци и помагачи от цялата страна.*** *Петричките партизани унищожават германски въздушен пост.*

Трябва да се отбележи, че това е първото споменаване в исторически труд за подобен случай. „Стотици" в случая означава повече от 100 и по-малко от 1000, допустимо число около 500. Толкова много убити ятаци и помагачи на едно място, и то на 4 септември 1944 г., пет дни преди преврата, изглеждат малко вероятни и доколкото е известно на автора, не са съобщавани другаде.

Нека обобщим. Наближава 9 септември 1944 г., а с това и прекратяването на антифашистката съпротива. Комунистите идват на власт и започват да преследват, репресират и убиват. С преврата през 1944 г. е сложен край на убийства на комунисти от фашистката власт, понеже тя е свалена, вече не съществува. Разбира се, че има комунисти, убити и след 9 септември 1944 г. С някои изключения – по време на въоръжената съпротива на горяните (1949–1955) – убитите комунисти са убити от други комунисти, техни приятели, другари и съмишленици. Убитите комунисти са разкрити предатели, чужди агенти, саботьори, съперници за власт на управляващите в момента (също комунисти). Но това се случва в друго време – след като БКП вече управлява България.

Равносметката на убитите – броят на труповете, – която следва по-долу, засяга периода от 1923 до 1944 г. Както е известно, през 1919 г. българските комунисти се присъединиха към Коминтерна в Москва, приеха програмата му и поеха курс на въоръжена съпротива против законната власт в отечеството си с цел да я ликвидират и унищожат и да наложат комунистическо управление. Това не им се удаде през 1923 г., нито през 1925 г., още по-малко през годините на Втората световна война. Но те сполучиха, когато СССР – тяхното осиновително отечество – обяви война на Родината им и съветската армия навлезе в България. От 1944 до 1989 г. те носят отговорност за случилото се.

Каква е равносметката?

Убитите комунисти по време на септемврийския метеж 1923 г. бяха установени – те са 787. Толкова – 787 – са и убитите „от другата страна" .

Убитите комунисти през 1924, 1925 и 1926 г. са 835. Убитите „от другата страна" са 1060.

Убитите комунисти от 1927 до 1940 г. са 520. Убитите „от другата страна" са 260.

Убитите комунисти от 1941 до 1944 г. са 2642. Убитите „от другата страна" са 7070.

Стигаме до крайния брой на жертвите от двете страни от 1923 до 1944 г. За улеснение пропускаме периода 1919–1923, понеже жертвите през този период са още по-трудни за изчисление, но не са и многочислени, така че засега могат да бъдат пренебрегнати.

Общо загинали „антифашисти" от 1923 до 1944 г. са **4784** (787 + 835 + 520 + 2642 за четирите подпериода, съответно 1923 г., 1924–1926 г., 1927–1940 г. и 1941–1944 г.).

Общо загинали „от другата страна" са **9177** (787 + 1060 + 260 + 7070 за същите подпериоди както по-горе: 1923 г., 1924–1926 г., 1927–1940 г. и 1941–1944 г.

Две забележки:

Първо, броят на загиналите в „антифашистката борба" от 1923 до 1944 г. подлежи на коригиране, т.е. на намаляване. В албума „Звезди във вековете", който тук цитирам няколко пъти, се съобщава, че общо число на жертвите е 4816 – възможно и допустимо меродавно число, – в изданието се изброяват (вж. с. 120–125) 91 души убити от ВМРО и „михайловисти" (също ВМРО), тоест те не са загинали от ръцете на органи на властта или паравоенни отряди („шпицкомандаджии"); загинали са в резултат на разпри между БКП и дейци от македонското движение, несвързани с властта.

272 са жертвите, дадени извън границите на Царство България и убити от небългари. Това са 27 души, сражаващи се в частите на армията на СССР извън България, 112 убити в СССР по време на чистките през 1937–1940 г. (антифашисти, убити от комунисти-фашисти?), 50 са убитите в гражданската война в Испания и други 83, участвали в съпротивителни движения в други европейски страни: Белгия, Германия, Австрия, Чехословакия, Франция, Югославия, Турция и по границите на България с Турция и Югославия.

431 от жертвите са „починали". Те не са убити. Няма индикации да са починали от рани в сражения. Възможно е някои от тях да са починали в затворите. Допустимо е, че поне 4/5 от тях – 345 души – са починали в леглата си от естествена смърт. 87 са изброени като „самоубили се". За някои от тях се споменава, че са се самоубили „за да не попаднат живи в ръцете на врага". За други – не. Допускаме, че за половината от тях – 43 – самоубийството не е било по принуда, а лично решение.

12 от загиналите не са българи: те са членове на френската, румънската и гръцката комунистическа партия.

Освен това 13 души са починали/загинали? през 1945 г., 1 през 1946 г., 4 в т.нар. Отечествена война (октомври 1944 – април 1945) и 14 без указа-

на дата. Това са общо 32 души, за които няма доказателства, че са загинали в „борбата против фашизма" в България преди 9 септември 1944 г. Те не са включени в общият брой (4784).

Част от жертвите, включени в албумите на МРДБ, са убити от свои другари комунисти по различни поводи: набедени като предатели, възползвали се от амнистиите, дадени от правителствата в 1943 и 1944 г., отпаднали от партизански отряди и бойни групи по собствени съображения и т.н. Броят им е неизвестен, но за тях се споменава в редица мемоарни трудове, публикувани преди и след 9 ноември 1989 г.

Общият брой на жертвите, споменати по-горе, възлиза на 763 (91 + 272 + 345 + 43 + 12). От 4784 се спадат 763, за да останат **4021** души, което може да се приеме като приблизително достоверна оценка, валидна засега и до установяване на нови данни, оставаща като работен вариант за брой на жертвите, дадени от противници на режима в периода между 1923 и 1944 г. на територията на България.

Второ, далеч не всички изброени жертви, посочени в Албума, са членове на Българската комунистическа партия или на нейните младежки или студентски съюзи. От общото число – 4816 души – 502 са безпартийни, 324 са споменати в книгата като членове на Българския земеделски народен съюз, 38 са анархисти, 4 са социалдемократи, един е член на Съюза на социалистическата младеж (към социалдемократическата партия), 4 са членове на Демократическата партия, 8 са членове на добруджанската организация и един е споменат като принадлежащ към „македонското движение". Заедно с вече споменатите 12 души, които са членове на небългарски комунистически партии, те възлизат на 894 души, или 18,56% от общия брой на всички упоменати в книгата.

Двойно повече са убитите от комунистите и техните помагачи до превратa в 1944 г., отколкото за същото време дадените от тях жертви в „борбата против фашизма". Коригираните числа са **4021** и **9177**.

Ще остане за установяване числото на убитите от комунистите след 9 септември 1944 до 9 ноември 1989 г.

Бележки
Част първа. Пета глава

22 юни 1941 г. и БКП – Справочник, Oren (1971). Брой на членовете на БРП (к) и РМС – Орлин Василев, неясен е изворът на информацията му. Антон Югов – в „Ново време", септември 1953 г., с. 59–75. Арестите през юли 1941 г. – Исторически преглед № 4, 1959 г., с. 172–179. Арестите в края на 1941 г. – Горненски, Oren (1971). 7448 души – Справочник.

За Таджер – Ж. Цветков (1991), Oren (1971). Палежи 1942 г. Справочник. Нападението срещу „Гонда вода" в Oren (1971).

„Братушки" – Николай Абин, в-к „Труд", Русия, https://probuzhdane.alle.bg. Г. Димитров до Меркулов – вж. брошурата на БКП (*За поименното...*). Подводничари и парашутисти – Калонкин и Кабаджов, Йордан Баев.

Провалът и разкритията 1942 г. – Цола Драгойчева (1972), Семерджиев, *Судебни процес Трайчо Костова в Болгарии*, Bell (1986).

Двата процеса 1942 г. и парите – Никола Йонков Вапцаров, Дело 585/1942. Също: https://dariknews.bg/novini/komentar/delo-5851942-neudobni-otgovori-na-vyprositeza-smyrtta-na-vapcarov-989398. Също там за арестите след процеса, вж. и Горненски и Oren (1971).

Броя на партийните членове 1943 г. в Орлин Василев, Oren (1971), Никола Йонков Вапцаров, Дело 585/1942. В последния източник числото на стражари и пъдари. Арести 1941–1942, Справочник.

Организирането на НОВА: Справочник, „Работническо дело" 6.10.1944 и 2.12.1948 г., История на БКП 1981, Цола Драгойчева (1972). Няма даже партизанска чета през 1943 г. – Никола Йонков Вапцаров, Дело 585/1942. ВОЗ – Справочник.

Броят на жените в партизанските отряди – Ташев (1989). За децата – Донко Дочев (1969). За евреите – *Евреи, загинали в антифашистката борба, Борбата на българския народ против фашизма*, Meyer, Oren (1971).

Доклад до Г. Димитров относно числения състав на партизаните – Г. Димитров, *Дневник*. М. Груев за селския произход на членовете на БКП и РМС – в доклад на семинар за българския тоталитаризъм на 11 март 2005 г. в СУ.

Бойните групи – Радомирски (1962), М. Гръбчева (1962), Цола Драгойчева (1979), Б. Стойнов. Убийството на Данаил Крапчев: Десант, 10 юни 2015, Борис Цветанов, ЦДА, сп.2234, ф.2124, оп.1, а.е. 2838, с.29., Благов, Андрея Илиев *използва полицейски документи и спомени на участници в събитията, цензурирани преди 1990 г. Също вж.: Люба Манолова, в:* http://lubamanolova.info/razledvania/2010/1724-cherni-angeli-ubiha-nevinni-hora-i-tazi-chast-ot-istoriyata-ni-tryabva-da-se-prochete, *също Величко Николов, също История на антифашистката борба в България.*

За Запрян Клявков: Цанков (2002), също XXV обикновено нар. събрание, V извънредна сесия, 1 заседание, 20 юли 1943 г.

Митка Гръбчева убива ген. Стефанов – Гръбчева (1962).

Партизани в 1943 г. – Горненски, Никола Йонков Вапцаров, Дело 585/1942, вж. също Oren (1971), същият и за Славчо Трънски. Връзки с югославски партизани: Щ. Атанасов (1962) и (1966), Винаров, Гилин. С англичаните – Орлин Василев, В. Sweet-Escott.

За Франк Томпсън: *There is a Spirit in Europe: A Memoir of Frank Thompson* (публикувани спомени за Франк Томпсън от майка му и брат му във Великобритания през 1947 г. – не са консултирани от мен, споменати в Oren (1971), за Томпсън също *Стоян Гълъбов, Калонкин и Кабаджов, Д. Дочев, Монархофашизмът...*

За трета (?) английска мисия – *Калонкин.*

Срещи между БРП (к) и Кимон Георгиев преди превратa – *Минчев, Жеков. С Дамян Велчев* – *Петър Илиев* (1968) и (1983), също *Минчев. По Трайчо Доброславски* – ЦДА, ф. 499, оп. 1, а.е. 1, л. 8., също ДВИА, инв. № 7473, л. 13.

За Йорданка Чанкова вж. *Кратка българска енциклопедия*, том III.

Благодарности към англичаните – Георги Димитров (1945). За Денчо Знеполски – вж. посмъртната му книга. Партизанските акции 1943–1944 – Справочник, там и за Копривщица.

Разгромяването на отряда „Антон Иванов" – *История на антифашистката борба в България*, т. II 1943/1944 г. Постановление № 30 – Пауновски. Въоръжените акции юли–август 1944 г. – Справочник. Награди за ликвидирани партизани – Калонкин и Кабаджов, Пауновски.

Семейство Стаменови шпиони – https://www.blitz.bg/article/38906. Интересен анализ за генерал Заимов в Oren (1971). За Александър Пеев вж. също в-к „Дума", 28.04.2015.

За Яковлев и срещите му зимата 1944 г. – Боев, Недев (2007). Шпионска дейност на полковник Стефан Недев – Боев, също – писмо № 3104 от 3 декември 1969 г. на председателя на КГБ Юрий Андропов до българските служби, Справка № 2239, БО-2557 от 18 ноември 1980 г., изготвена от представителя на КГБ в България, Справка на Държавна сигурност с рег. №1823 от 10.10 1980 г. (по Антон Тодоров), Справка № 8335 от 11.11.1947 г. на Министерството на правосъдието.

За Стефан Богданов – Христо Христов, *Неудобните признания...* (2014). Сведенията за съветски шпиони, с. 354–367, са главно по Боев и Антон Тодоров в сайта Faktor.bg 23.01.2017.

Националното правителство във Виена – Алтънков (2009).

Двете английски ноти до американското външно министерство (Department of State) са цитирани по Marshall Lee Miller; преводите на български език от мен. Цитатът от проектодокумент за външната политика на Великобритания от март 1943 г. цитиран по М. Бол. Съветските ноти до българското правителство – главно по Дневника на Филов (1990).

Преговорите между българското правителство и представители на англичани и американци – подробно в Алтънков (2009). *„Има сериозни съмнения дали и Мошанов не е служил на някого, каквито сведения се съдържат в някои документи."*: Пламен Цветков, в-к „168 часа", 11 септември 2014 г.

Цитата *„След хитлеристкото нашествие..."* с. 384 – бележките на Илчо Димитров към Дневника на Филов (1990).

Телеграмата на регентите до Хитлер и отговорът му – Дневника на Б. Филов. За съветските действия против България – Дневника на Филов (1990), също В. Тошкова и др. (1992).

Немците за водачите на българските националистически организации – вж. Deutscher Wehrwirtschaftoffizier – Sofia, RW 29/81, KTB, des Deutschen Wehrwirtschaftsoffiziers – Sofia, Bd.7 (3.Vierteljahr 1943) \DWW\, също Господин Гочев. Бекерле до Рибен-

троп, август-септември 1944: Politisches Archiv des Auswartigen Amtes /PAAA/ Bd.7, S.S8102–3, Nr.S–115.

Ихтиман, 28 август 1944 г. – Л. Кантарджиев. Дончо Костов отказва да влезе в правителството на Муравиев – Вачков. Убити партизани по време на правителството на Багрянов – Oren (1971). Двата текста на ОФ до правителството – август 1944 – Казасов (1949).

Речта на Чърчил, 2 август 1944 – по Holborn. Разоръжаване на немските войски – Вачков.

Хронология 1944–1947, decommunization.org. Брой на партизаните на 9 септември 1944 г. История на БКП (1984), също Справочник. Отчета от 17 октомври 1945 г. по Поля Мешкова и Диню Шарланов (1994). Също Баева (2015), Васил Коларов (1945), Docheff (1950), Цанков (2002), Жоро Цветков (1994 – двете книги) и (1991 – двете книги).

Интервюта в *168 часа*: Иван Бутовски „5 големи загадки за 9 септември". www.168chasa.bg/Article/4297145, 11.09.2014. Г. Марков, интервю в сайта Епицентър, 8.09.2017. Също Владимир Мигев (2015).

Сведения на германското разузнаване за броя на партизаните – в Тошкова (1992). Пак там за сведения на английското и американското разузнаване. Докладите на английската мисия са от 4, 12 и 13 февруари 1944 г., изпращани до ръководителя на Южния департамент на Форин Офис Дъглас Хаурд относно числеността и структурата на българското партизанско движение. Също Доклад на английския офицер за свръзка с българското партизанско движение майор Мостин Дейвис до Управлението за специални операции в Кайро, 23 февруари 1944 г.

За Дж. М. Леви (J.M.Levy) – New York Times, January 14, 1945. 18 000 партизани – Betts, R. R. ed. (1950). Везенков (2014), Исторически преглед №4, 1959 г.

За официална оценка на книгата на Орлин Василев вж. в-к „Работническо дело", № 109, 20 май 1946 г.

Дърева във Форума на ПАН http://www.pan.bg/?page=view article&section_id=5&article_id=29447#sthash.4SdeE4aR.dpuf 16.04.2015.

За броя на жертвите 1941–1944 г.: Знеполски (2008), Мадолев (2004), Енциклопедия България, 1978, том първи, Цанев, том 4 (2009), в-к „Дума" – Пею Узунов, 9 септември, 2004 г., БАС: http://www.omda.bg/page.php?tittle= Spisak_na_zaginalite_v_Saprotivata&IDMenu=530&IDArticle=402.

Цола Драгойчева – Георги Петров за жертвите: ДАА, ф.250, оп. 1.

Конференцията на БАС – Научна конференция на тема 85 г. от Септемврийското въстание 1923 г. – минало и съвремие (2009).

Жертви при бомбардировките (1943–1944 г.) Калонкин и Кабаджов. По сведения на МВРНЗ и МВ – 3000 дадени жертви – Шарланов (1997). Числа на Везенков – вж. Везенков (2014), също Мигев (2015).